

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

letnik **XXXVI**

številka **93**

april **2020**

ISSN 0352-3608 UDK 3

SLOVENSKO SOCIOLOŠKO DRUŠTVO
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

**Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.**

Glavni urednik / Main editor:

Marjan Hočevar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Uredniški odbor / Editorial board:

Andreja Vezovnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Aleksandra Kanjuo Mrčela, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Krašovec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Alenka Švab, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Ana Tominc, Queen Margaret University Edinburgh
Angelina Lucento, National Research University,
Higher School of Economics, Moscow

Anja Zalta, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Anđelina Švirčič Gotovac, Institut za društvena istraživanja (IDIJ), Zagreb
Blaž Lenarčič, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Blaž Križnik, Graduate School of Urban Studies, Hanyang University
Branislava Vičar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Chiara Bertone, University of East Piedmont
David Paternotte, Université libre de Bruxelles

Dejan Jontes, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Gal Kirn, Humboldt University of Berlin
Hernan Cuevas Valenzuela, Universidad Diego Portales

Jana Javornik Skrbinšek, University of Leeds
José Ignacio Pichardo Galán, Universidad Complutense de Madrid
Judit Takács, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences
Karmen Šterk, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

Karolina Thel, Academy of Fine Arts, Varšava, Poljska
Katarina Pripč, Institute of Social Research in Zagreb
Ladislav Cabada, University of West Bohemia, Pilsen
Lilijana Burcar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Lilijana Šarič, University of Oslo

Mojda Pahor, Zdravstvena fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mateja Sedmak, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerza na Primorskem
Matic Kavčič, Zdravstvena fakulteta in Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani

Marina, Lukšič Hacin Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU

Matijaž Uršič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Milica Antič Gaber, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Mina Petrovič, Univerza v Beogradu

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Miroslav Stanojevič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Mojca Pajnik, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Moreno Zago, Università degli Studi di Trieste

Nina Bandelj, University of California, Irvine
Nükhet Sirman, Bo aziçi University, Istanbul
Oliver Vodeb, Swinburne University of Technology, Melbourne
Raffaella Ferrero Cornoletto, Department of Cultures, Politics and
Sexuality (DCPS), University of Turin

Roman Kuhar, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani in Mirovni inštitut
Sabina Mihelj, Loughborough University
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology,
Department of Sociology and Political Science

Sonja Drobnič, University of Bremen
Tanja Kamin, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Oblak Črnič, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Tanja Renar, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Thomas Luckmann, University of Konstanz
Tjaša Žakelj, Univerza na Primorskem
Valentina Hlebec, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Vesna Leskošek, Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani
Zala Volčič, Pomona College, Claremont
Zdenka Šadl, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani
Zlatko Skrbiš, Australian Catholic University

Tehnična urednica / Technical editor:

Natalija Majsova, natalija.majsova@fdv.uni-lj.si

Urednica recenzij knjig / Reviews editor:

Nina Perger, nina.perger@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Verovnik, Murray Bales

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles: Janez Jug

Oblikovanje / Design: Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset: Polanca Mesec Kurdija

Task / Print: Biografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave

Marjan Hočevar

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. /Phone: (+386) 1 5805 367

Elektronska pošta / e-mail: marjan.hocevar@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: www.druzboslovne-razprave.org

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Izid publikacije je finančno podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih in znanstvenih periodičnih publikacij / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovensščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

ČLANKI ARTICLES

**GENEZA IN OMEJITVE DOMINANTNE EPISTEMOLOGIJE
PREUČEVANJA RASIZMA TER KRITIČNI POTENCIAL
ZGODOVINSKO UTIŠANIH ALTERNATIVNIH EPISTEMOLOGIJ /
The dominant epistemology for studying racism and critical
potential of historically forgotten epistemologies**

Blaž Vrečko Ilc

7

**MERJENJE GEROTRASCENDENCE V SLOVENIJI:
REVIZIJA MERSKEGA INSTRUMENTA /
Measuring Gerotranscendence in Slovenia –
a revision of the measurement tool**

Otto Gerdina

33

**MORALNI PRAGMATIZEM PRI ETIČNEM
ODLOČANJU MANAGERJEV / Moral Pragmatism
in Managers' Ethical Decision-Making**

Matej Drašček, Dana Mesner Andolšek, Adriana Rejc Buhovac

57

**GENDER DIFFERENCES IN EMPLOYEE HEALTH IN SLOVENIA:
THE ROLE OF WORK INTENSITY, ORGANISATIONAL
COMMITMENT AND MOBBING / Razlike med spoloma
v zdravju zaposlenih v Sloveniji: vloga intenzitete dela,
organizacijske zavezanosti in mobinga**

Jožica Čehovin Zajc, Ana Hafner

87

RECENZIJE KNJIG BOOK REVIEWS

Simone de Beauvoir: Starost I. Stališča zunanosti.
Ljubljana: Opro – zavod za aplikativne študije, 2018.

Metka Mencin

111

- Patrick Boucheron: Kaj zmore zgodovina.
Nastopno predavanje na Collège de France 17. decembra 2015.
Ljubljana: Studia Humanitatis, 2018.
Goran Gaber 115
- David Chidester: Religion: Material Dynamics.
Oakland, CA: University of California Press, 2018.
Igor Jurekovič 119
- Primož Medved: Evropske trajnostne sošeske.
Ljubljana: Založba FDV (Knjižna zbirka OST), 2018.
Klemen Ploštajner 123

ČLANKI
ARTICLES

Blaž Vrečko Ilc

GENEZA IN OMEJITVE DOMINANTNE EPISTEMOLOGIJE PREUČEVANJA RASIZMA TER KRITIČNI POTENCIAL ZGODOVINSKO UTIŠANIH ALTERNATIVNIH EPISTEMOLOGIJ

IZVLEČEK

Sodobni družbeni kontekst tako na nacionalnih kot na globalni ravni percipirano zaznamuje nevarno intenziviranje fenomenov rasizmov in posledično substancialna rast različnih intelektualnih in političnih odzivov na te fenomene tudi v družboslovnih okoljih, kjer tem fenomenom ni bila posvečena velika pozornost. Pričujoči članek kritično reflektira nenaslovljen dominanten epistemološki okvir prevladujočih analiz in razumevanj rasizmov, ki na redukcionističen način zamejujejo razumevanje rasizmov, zgodovinskega pojava teh fenomenov in njihove trdoživosti v okviru liberalno-demokratskih kapitalističnih družb, organiziranih v okviru nacionalne države. Preko refleksije geneze in temeljnih koordinat te epistemologije in navezujoč se na alternativne epistemologije, ki so bile utišane, vzpostavi okvir za potencialno kompleksnejši pogled na sodobne fenomene rasizmov.

KLJUČNE BESEDE: rasizem, epistemologija, Hannah Arendt, Oliver Cox, Franz Fanon

The dominant epistemology for studying racism and critical potential of historically forgotten epistemologies

ABSTRACT

The rise of racist phenomena both globally and locally is perceived ever more as a crucial issue in the present socio-political context. This has led to the substantial growth of intellectual considerations on the phenomena, even in local contexts

where racisms have rarely been analysed. The article critically analyses the central issues of the dominant epistemology of most existing research and reductionist understandings of racisms, their historical developments and persistence in liberal-democratic capitalistic societies organised as nation states. By reflecting on the genesis and fundamental coordinates of the dominant epistemology and utilising the insights of alternative epistemologies, a framework is established for a more nuanced understanding of racisms that mirrors the complexity of these phenomena.

KEY WORDS: *racism, epistemology, Hannah Arendt, Oliver Cox, Franz Fanon*

1 Uvod

Rasistični diskurzi in politike, ki so spremljali in uokvirjali evropsko migracijsko krizo, zmaga Donalda Trumpa na ameriških predsedniških volitvah na krilih rasistične retorike, rasistični diskurzi, ki so odločilno prispevali k brexitu, rasistični morilski pohodi skrajnih desničarjev v Evropi, ZDA, Avstraliji in Novi Zelandiji so pokazali, da sodobne domnevno postrasne liberalno-demokratske ureditve niso imune na revitalizacijo fenomena rasizma. Hkrati je izvolitev skrajno desnih populistov, kot so na primer Narendra Modi v Indiji (2014), Rodrigo Duterte na Filipinih (2016) in Jair Bolsonaro v Braziliji (2019), ki so operirali z eksplicitno rasističnimi diskurzi, pokazala, da gre za globalne politične in družbene fenomene. Posledično so ti fenomeni sprožili obsežne medijske, politične in akademske odzive, ki so poskušali kritično reflektirati revitalizirane in intenzivirane pojave rasizma tudi v nacionalnih kontekstih (npr. slovenskem), kjer so bile takšne refleksije v preteklosti redke.

Večja pozornost pa ni vodila v kompleksnejše razumevanje rasizmov in njihove vloge v delovanju sodobnih liberalno-demokratskih kapitalističnih ureditev, organiziranih v okviru nacionalnih držav. V večini primerov je popolnoma umanjala kritična samorefleksija v smislu problematiziranja prevladujočih razumevanj, ki rasizme dojemajo kot nekaj »naključnega«, kot nekaj, kar se vedno dogaja »drugje«, bodisi v preteklosti bodisi na skrajni desnici bodisi med neizobraženimi, revnimi skupinami socialnega dna družbe (glej Sloomweg, van Reekum in Schinkel 2019; Van Dijk 1993). V tem okviru so se perpetuirala razumevanja rasizma kot patološkega stanja posameznikov in skupin, ki trdno verjamejo v ideje o biološki superiornosti in inferiornosti določenih skupin. Pri tem so te ideje prevladujoče osmišljene kot zmota ali stranpot modernosti oziroma ostanek neke manj razsvetljene dobe, ki naj bi bila antitetična sodobnim liberalno-demokratskim državam. Vzporedno se rasizme osmišlja kot izolirane primere predsodkov, ki jih pač posedujejo in udeležujejo raznolike skupine (od neonacistov do islamskih fundamentalistov) v družbi ne glede na zgodovinsko

vzpostavljene hierarhije in asimetrične oblastne strukture, kar odločilno vpliva na konkretni položaj in moč teh skupin in kar dejansko negira vsakršno ekvivalenco med temi skupinami ter učinkom njihovih praks in idej (Lentin 2017). Takšna razumevanja rasizma so tako omogočila enostavno epistemološko in ontološko ločitev tako v raziskovanju kot v okviru politik med »dobrim« nerasističnim večinskim delom družbe in »slabimi« rasisti, ki motijo implicitno in eksplicitno predpostavljeno harmonijo demokratične skupnosti v njeni sodobni raznolikosti in heterogenosti ter njeni zavezanosti k spoštovanju raznolikih manjšin. Večina preučevanja rasizma kot tudi protirasistične politike liberalno-demokratskih držav sloni na rasizmu in ga osmišlja v okviru dominantne epistemologije, ki utrjuje hegemonsko fantazmo o protirasističnem temelju modernih liberalno-demokratskih kapitalističnih ureditev. Kritično nereflektirana dominantna epistemologija namreč v samem izhodišču tako raziskovalkam/raziskovalcem kot oblikovalkam/oblikovalcem protirasističnih politik zamejuje horizont vprašanj, ki jih je možno preučevati v okviru rasizma, zamejuje interpretativne okvire, ki bodo uporabljeni za analizo, in zamejuje razpon uporabe pridobljene vednosti (Collins 2000). Dominantna epistemologija zamegli tako osrednjost brutalnih, z rasizmi prežetih zgodovinskih procesov (moderno suženjstvo, kolonializem in imperializem ter vzpostavljanje globalnega kapitalističnega sistema) za genezo modernih liberalno-demokratskih ureditev. Hkrati pa zamegli rasistična delovanja v in preko obstoječih nacionalnih in globalnih struktur, politik in institucij, ki omogočajo raznolik diapazon rasističnih praks, od javno izpostavljenih splošno vidnih in povečini obsojanih ekstremnih rasističnih izpadov posameznikov in skupin do prikritih, naturaliziranih, objektiviziranih rasističnih delovanj in praks (npr. migracijske in varnostne politike, vojaške intervencije vojne proti terorizmu, tehnološki nadzor in vohunjenje, getoizacija), ki diskriminirajo, deprivilegirajo, izključujejo in izkoriščajo te iste populacije. Nadalje dominantna epistemologija zakrije kompleksnost rasizmov v smislu njihove hkratne individualne, splošno družbene, državne in zasebne ter korporativne in civilnodružbene dimenzije kot tudi nacionalno-lokalne in transnacionalne dimenzije. Končno pa zakrije dejanskost rasizmov kot globalnih asimetričnih struktur oblasti, ki imajo zelo podobne učinke v zelo raznolikih družbeno- in geopolitičnih realnostih.

Pričujoči članek tako sloni na predpostavki, da se mora sistematično preučevanje rasizma soočiti z dominantno epistemologijo preučevanja rasizma, ki zamejuje premislek fenomena rasizmov v okviru določenega historičnega in geopolitičnega konteksta. Pri tem pa ne predpostavlja, da je polje preučevanja popolnoma dominirano in determinirano s strani določene epistemologije, saj prav nepopolnost dominacije omogoča našo refleksijo. Z zamejenostjo ciljamo na to, da so temeljne koordinate polja raziskovanja rasizma izšle iz historičnih

epistemoloških in družbenopolitičnih bojev, v okviru katerih so prevladale tiste, ki so in še vedno podpirajo in omogočajo obstoječa oblastna razmerja, strukture, institucije in prakse ter diskurze in so omogočane s strani obstoječih oblastnih kapitalističnih, rasističnih in nacionalističnih razmerij, struktur, institucij ter praks in diskurzov moči, prisotnih v liberalnih demokracijah. Kritični premislek historičnih epistemoloških bojev in temeljnih historično vzpostavljenih koordinat prevladujočega preučevanja rasizma je eden ključnih izhodiščnih korakov, da se kot raziskovalci izognemo temu, da bi nas te temeljne koordinate bodisi na zavedni bodisi nezavedni ravni omejevale pri raziskovanju fenomenov rasizmov. Pri tem pa je kritični premislek dominantne epistemologije ključen predvsem v lokalnih družboslovnih kontekstih, kot je slovenski,¹ v katerih so raziskave fenomena rasizmov sporadične, nesistematične in tesno prepletene s trenutno aktualnimi političnimi dogodki, ki so politično in nato družboslovno uokvirjeni kot izrazi rasizma. Se pravi v kontekstih, v katerih ni razvit sistematičen premislek samega epistemološkega polja preučevanja rasizmov. Ravno v takšnih kontekstih lahko kritična refleksija dominantne epistemologije in izbranih zgodovinskih alternativnih epistemologij doprinese k razširitvi obstoječih koordinat razumevanja in preučevanja fenomena rasizmov.

V pričujočem članku bomo najprej kritično reflektirali zgodovinsko vzpostavljanje in koordinate dominantne epistemologije preučevanja rasizma. Pri tem bo poudarek na temeljnih pogojih možnosti vzpostavitve dominantne epistemologije, njenih izhodiščnih ontoloških in predvsem epistemoloških dilem ter analizi ključnih zgodnjih pristopov k preučevanju rasizma, njihove pluralnosti, raznolikosti, komplementarnosti in konfliktnosti. Tej analizi bo v drugem delu sledila kritična refleksija izbranih alternativnih epistemologij rasizma, ki so se pojavile vzporedno z dominantno, a so bile povečini utišane, pozabljene ali izrinjene na robove znanstvenega preučevanja fenomena rasizma. Pri tem bodo ti uvidi reflektirani z vidika njihove sodobne relevantnosti.

1. V slovenščini ni niti prevedene niti izvirne sistematične monografije na polju preučevanja rasizmov, ki analizira in reflektira historičnost, dinamičnost, multidimenzionalnost, heterogenost ter kompleksnost fenomena rasizmov. Edina znanstvena produkcija so dela slovenskih družboslovk in družboslovcev, ki se pojavljajo zelo sporadično in ne tvorijo kontinuiranega in sistematičnega preučevanja rasizmov. Obstoječi članki, ki deloma konceptualno reflektirajo fenomen (glej Baskar 2004; Jalušič 2015; Krašovec 2004; Pajnik 2015), ne reflektirajo epistemološkega polja preučevanja rasizmov v smislu premisleka različnih pristopov in njihove implikacije za zamejevanje fenomena rasizmov. Prisotno je tudi okrnjeno poznavanje izjemne raznolikosti in potentnosti »klasikov« in sodobnih oziroma sodobnejših osrednjih tujih avtorjev na polju.

2 Dominantna epistemologija in njeni zgodovinski pogoji možnosti

Konstituiranje dominantne epistemologije preučevanja rasizmov se je pričelo v 1930. letih v ameriškem družboslovnem kontekstu (Banton 1970). Bilo je neločljivo povezano s procesom intenziviranja in proliferacije znanstvenih refutacij ideje ras kot naravnih, diskretnih in trdnih delitev človeštva, katerim so inherentne določene kulturne značilnosti in intelektualne sposobnosti. Hkrati je na vzpostavitev polja ključno vplival odziv na vzpon nacizma v Nemčiji, ki je bil legitimiran z rasno znanostjo, ta pa je Jude in druge »narijske« skupnosti vzpostavila kot inferiorne rase. Med znanstveniki in aktivisti se je tako pojavil imperativ za oblikovanje koherentne kritike načina, na katerega je bila v Nemčiji ideja rase uporabljena za državne politike. Sam pojem je bil tako v javnostih ZDA in drugih zahodnih držav formuliran in populariziran kot kritični inštrument, s katerim so se napadle rasistične teorije, na osnovi katerih so nacisti izključevali, diskriminirali in v končni fazi ubijali Jude (Fredrickson 2002; Lentin 2015). Prav katastrofalne posledice druge svetovne vojne so rasizmu kot pojmu povečale njegov pomen in ugled, ki je kulminiral v izjavah *The Race Question* (Rasno vprašanje) (1950) in *The Nature of Race and Race Difference* (Narava rase in rasne razlike) (1951) Organizacije združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO), katerih namen je bil prepričati, da bi bil diskurz »rase« v prihodnosti uporabljen za podobne politične cilje, kot jih je imela nacistična Nemčija. Pomembno vlogo je igrala tudi raziskava *The Race Concept: The Results of an Inquiry* (Koncept rase: Rezultati raziskave), izvedena leta 1952 v okviru UNESCA. V izjavi je bila tako zavržena ideja o obstoju ras kot diskretnih človeških skupin (Miles in Brown 2004). Rasizem je bil izhodiščno formuliran kot inštrument kritike v okviru protirasističnega diskurza, ki je temeljil na osnovni predpostavki, utemeljeni na razsvetljenskem razumevanju resnice (Stoler 1997). Ta naj bi že sama na sebi vsebovala emancipatorni potencial, v smislu če lahko zavrremo znanstveno kredibilnost pojma rase, lahko odpravimo rasizem. V tem epistemološkem okviru naj bi bili rasizmi življenjsko odvisni od znanstvene kredibilnosti pojma rase. Pojem se v 1950. letih postopoma vpiše v vsakdanjo uporabo in postane vseprisoten, pri čemer podobno kot drugi analitični pojmi, ki so prešli v zdrav razum, dobi določeno nekritično in moralistično vsebino (Miles in Brown 2004). Pojem je namreč v vsakdanji uporabi pričel igrati vlogo inštrumenta za moralne/moralistične sodbe in je kot tak postal inštrument moralne diskvalifikacije posameznikov ali skupin. Neločljivo je postal povezan z grozotami nacistične Nemčije oziroma holokavstom (Lentin 2015). Začel se je osmišljati kot koherenten in strukturiran niz predpostavk o »naravnih« supe-

riornosti določene rase in inferiornosti drugih ras, ki so ohranjane v navezavi na formalno organizirane empirične dokaze. To vsebino vsakdanjega pojma rasizma je mogoče pripisati dominantni epistemologiji preučevanja rasizma, ki se je vzpostavila v okviru geneze polja preučevanja rasizma (Miles in Brown 2004).

2.1 Pričetek konsolidacije dominantne epistemologije preučevanja rasizma

Ključno vlogo pri popularizaciji pojma so igrala dela ameriške antropologinje Ruth Benedict, predvsem *Race: Science and Politics* (Rasa: znanost in politika) (1940) in *Race and Racism* (Rasa in rasizem) (1945) (glej Miles in Brown 2004). Knjigi predstavljata ključni deli v kontekstu celovite refutacije znanstvenosti prepričanj zagovornikov rasne neenakosti.² V delih sta združeni tako zgodovina rasizma kot teoretska diskusija o razmerju med rasno in versko netoleranco, ki naj bi imeli drugačno zgodovino, a podobno esenco in funkcijo. Rasizem naj bi bil dogma, ki trdi, da je ena etnična skupina s strani narave obsojena na prirojeno inferiornost, medtem ko je druga »obsojena« na superiornost. Rasizem na bi bil nadaljevanje zgodovinsko mnogo starejšega preganjanja manjšin. Tretji rajh naj bi sledil dolgi seriji zgodovinskih precedensov evropskega antisemitizma (Benedict 1940/1943).

Naslednje ključno delo je bilo delo švedskega ekonomista Gunnarja Myrdala *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (Ameriška dilema: Črnski problem in sodobna demokracija) iz leta 1944. Imelo je izjemen vpliv³ na osmišljanje rasizma v ZDA in širše (Miles in Brown 2004). Myrdalovo delo je eno osrednjih del osmišljanja (ameriškega) rasizma preko kastnega modela. Če so razmere med kastami »črncev« in »belcev« z vidika moči asimetrične in konfliktno, je model impliciral določeno nekonfliktnost samih »rasnih« kast. Asimetrična distribucija pravic in privilegijev naj bi bila dokaz o obstoju rasnega kastnega sistema, ki strukturira odnose in razmerja med dominantno »belo« kasto in podrejeno »črno« kasto. Preprečevanje porok med pripadniki različnih rasnih kast naj bi bilo analogno poročnim praksam tradicionalnih

-
2. Pogostokrat spregledan element dela je ideja postopne emancipacije Afroameričanov. Benedictova namreč zavrača takojšnje polnopravno državljanstvo za Afroameričane, saj ti zaradi težkih socialnih razmer in svoje neizobraženosti niso sposobni polnopravne participacije v ameriški politični skupnosti. Trdila je, da je treba te »pomanjkljivosti« Afroameričanov nasloviti, preden se jih pripusti v ameriško politično skupnost (Benedict 1940/1943).
 3. Glede na podatek Google učenjaka (dostop 2. 6. 2020) je bilo delo citirano v 8340 sekundarnih delih.

kastnih sistemov. Hkrati naj bi se vzpostavil celovit sistem predsodkov in praks, ki so »črnce« umeščali v inferiorni položaj v družbi, pri čemer naj bi osrednjo vlogo pri ohranjanju sistema igrali »beli« delavci kot bolj rasistični od srednjega sloja in elit (Myrdal 1944: 57–60).

2.2 Konsolidacija liberalnega protirasizma kot osrednjega okvira prevladujoče epistemologije preučevanja rasizma

Ključno intelektualno delo pri zamejevanju liberalnega epistemološkega okvira preučevanja rasizma, ki se je po drugi svetovni vojni vzpostavil kot dominanten, sta opravila Ashley Montagu in Hannah Arendt. A. Montagu je igral osrednjo vlogo v procesu formulacije izjav UNESCA. Posledično so imele njegove ideje in ugotovitve velik vpliv na preučevanje rasizma na globalni ravni (Back in Solomos 2000). H. Arendt pa velja za eno od ključnih (liberalnih) filozofinj 20. stoletja, ki je preučevala raznolike fenomene, vključujoč totalitarizem, v okviru katerega je preučevala tudi rasizem.

Medtem ko je osrednje delo Montaguja na polju preučevanja rasizma *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy Of Race* (Človekov najnevarnejši mit: Lažnost rase) (1945), H. Arendt svoje osrednje ideje in ugotovitve glede rasizma in njegove historične konstitucije poda v svojem temeljnem delu *Izvori totalitarizma* (1951/2003), pri čemer dejansko ponovi ideje, ki jih je podala že leta 1944 v članku *Race-Thinking Before Racism* (Rasno mišljenje pred rasizmom). Montagu raso osmišlja kot mit in rasizem kot utemeljen na mitu rase. Rasizem je bil zanj morilska doktrina, odgovorna za poboj milijonov Judov v drugi svetovni vojni. Razume ga kot določene vrste kolektivno patologijo, kot bolezen, ki je okužila zdrave fundamente demokratične družbenopolitične ureditve. Rasizem in demokracija naj bi bila popolnoma nekompatibilna, saj je rasistična doktrina poponoma nasprotna vsem postulatam demokratičnih ureditev. Ideja rase kot temelj doktrine rasizma naj bi bila ena največjih zmot⁴ moderne dobe (Montagu 1945: xii). Po H. Arendt (2003: 220) pa naj bi bil rasizem oblika ideologije, ki naj bi podajala intimno vednost o skritih univerzalnih zakonih, ki naj bi vladali naravi in človeku. Rasizem naj bi predstavljal zelo uporabno politično orodje in orožje, ki pa je bilo kontinuirano razvijano in nadgrajevano. Bil naj bi popolnoma nekompatibilen z vsemi zahodnimi političnimi in moralnimi standardi

4. Montagu idejo rase podvrže ostri kritiki. Pri tem je ključna predvsem njegova ugotovitev glede mešanja populacij. Dejanskost neizogibnega mešanja različnih populacij in njihova hibridizacija naj bi namreč onemogočala kakršnokoli enostavno delitev na diskretne enote/rase. Problematičnost rasnih klasifikacij izpostavlja tudi preko izjemnega števila najrazličnejših klasifikacij, ki temeljijo na določenih arbitrarnih elementih diferenciacije (Montagu 1945: 5).

(Arendt 2003: 249). Nadalje H. Arendt rasizem ostro loči tako od normalnega delovanja kapitalističnega načina proizvodnje kot od modernega nacionalizma, saj naj bi oba imela egalitarno tendenco (2003: 271). Modernemu rasizmu pripisuje osrednji pomen v smislu pogoja možnosti za holokavst, pri čemer izpostavi tesno prepletenost spreminjanja sovraštva do Judov v antisemitizmu in genezo modernega rasizma. Oba strogo zagovarjata historično singularnost modernega rasizma. Rasizem naj bi bil specifična oblika moderne ideologije, ki je absorbirala in reaktivirala določena starejša osmišljanja rasnih razlik, ki naj sama na sebi nikoli ne bi bila možna degenerirati v rasizem (2003: 220). Podobno Montagu kot pogoj možnosti rasizma izpostavi pojav moderne ideje rase, katere genezo locira v drugo polovico 18. stoletja. V tem okviru naredi ostro ločnico med rasizmom kot specifičnim tipom diskriminacije, ki naj bi temeljila izključno na bioloških značilnostih posameznih človeških skupin, ter starejšimi diskriminacijami, ki naj bi temeljile na drugačnih temeljih, kot so vera, kultura, politika in razred (Montagu 1945: 8–9). Oba zavrnete idejo o povezanosti modernega suženjstva z genezo modernega rasizma (Arendt 2003: 240). Oba podobno locirata dejanski vzpon modernega rasizma v 19. stoletje, pri čemer izpostavita psevdoznanstvena spoznanja predvsem ideje »preživetja najsposobnejšega«, ki je bila prepletena z idejo dednosti morfoloških značilnosti in intelektualnih sposobnosti ter morale. Hkrati pa izpostavita odločilno vlogo modernega evropskega imperializma. Znanstveniki, predvsem fizični antropologi, naj bi bili ključni akterji v procesu legitimiranja in naturaliziranja moderne ideje rase (Montagu 1945: 19–21). Pri tem oba trdita, da sama znanost ni bila rasistična, saj naj bi bili za to odgovorni posamezni znanstveniki, ki so padli pod vpliv rasistične ideologije (glej Arendt 2003: 221). Znanstvene rasistične teorije naj bi bile rezultat že med splošno populacijo vzpostavljene rasistične ideologije. Te teorije pa naj bi bile popularizirane v kontekstu imperialnih politik, kjer so služile kot inštrument za podjarmljenje in izkoriščanje nebelih populacij, osmišljanih kot biološko inferiornih (Montagu 1945: 17). Po H. Arendt (2003: 274) naj bi se z nacizmom prakse imperialne dominacije in racionalizacija teh dominacij iz kolonij prenesle v Evropo. H. Arendt rasizem razume tudi kot neločljivo povezan z birokracijo, ki se je vzpostavila proti koncu 19. stoletja. Tedaj naj bi se tudi nacionalizem povezal z elementi rasizma (Arendt 2003: 246). V nasprotju z Montagujem pa H. Arendt reartikulira določene rasistične mite, saj podjarmljene in kolonizirane populacije osmisli kot populacije brez lastne kulture in zgodovine oziroma zgodovinskega spomina (glej Arendt 2003: 251, 256).

2.3 Temeljne koordinate dominantne epistemologije preučevanja rasizma

Temeljne koordinate dominantne epistemologije preučevanja rasizma lahko razberemo že pri naslovljenih osrednjih avtorjih (Bonilla-Silva 1997; Back in Solomos 2000; Miles in Brown 2004). Ti avtorji namreč rasizem prevladujoče osmislijo kot bodisi zbir prepričanj in idej, doktrino, dogmo ali ideologijo (lažno zavest), na osnovi katere so določene človeške skupine osmišljane kot pripadajoče biološko zamejenim kategorijam, ki se med seboj razlikujejo glede na prirojene umske sposobnosti. Implicitna predpostavka te ideje je, da se rasistične ideologije, dogme, doktrine ne spreminjajo in prilagajajo družbenopolitičnim transformacijam. Nadalje rasizem osmislijo kot nekompatibilen z načeli liberalne demokracije ali kot »bolezen« oziroma patologijo, ki je »okužila« moderno družbo. Rasizem osmišljajo kot izhodiščno tuj kapitalističnemu načinu proizvodnje kot tudi fenomenu nacionalizma, saj naj bi imela tako kapitalizem kot nacionalizem izhodiščno egalitarno »naravo«. Gre za eno od ključnih trditev, ki ima velik vpliv na kasnejše preučevanje rasizma, in sicer trditev, da rasizem ni konstitutiven za moderno družbenopolitično ureditev, temveč gre za fenomen, ki se pojavi v specifičnem historičnem kontekstu in specifični družbeni situaciji tega historičnega konteksta, ko so bili določeni predsodki organizirani in nadgrajeni v rasistični ideologiji, dogmi ali doktrini. Pojav rasizma sicer prevladujoče locirajo v obdobje razsvetljenstva, pri čemer vzpostavitev dejanskega modernega rasizma locirajo v obdobje 19. stoletja, v kontekst vzpona imperializma. Že v sami genezi polja preučevanja rasizma je tako identificiran pomemben prispevek razsvetljenskih mislecev k ideji rase in rasističnim idejam. Čeprav identificirajo pomemben prispevek rasistične znanosti k splošni sprejemljivosti rasističnih idej, rasizem znanosti individualizirajo preko osmišljanja posameznih znanstvenikov kot patoloških, kot iracionalnih, kot rasistov. Z znanstveno, politično in splošno družbeno delegitimacijo rasističnih idej naj bi bilo posledično bodisi konec rasizma bodisi bo delegitimacija vodila v zaton rasizma. Grozota holokavsta, ki je bil s strani nemških nacistov racionaliziran preko rasističnih idej, je osmišljena kot ena od osrednjih točk delegitimacije teh idej.

To specifično uokvirjanje epistemologije preučevanja rasizma lahko reflektiramo tudi v smislu določene obrambne strategije, ki naj bi izhodiščno deradikalizirala preučevanje rasizma in njegove zgodovine, ki naj bi rasizem osmisli kot ostanek preteklosti, kot »bolezen« ali patologijo, kot lastnost rasističnih posameznikov. Z drugimi besedami, deradikalizirala naj bi protirasistični boj na novem epistemološkem polju preučevanja rasizma v povojnem kontekstu destabilizacije globalne družbeno-politične in ekonomske ureditve. To destabilizacijo

je zaznamovalo intenziviranje antikolonialnih bojev in krhanje zahodnoevropske globalne dominacije utemeljene na kategoričnem imperativu civilizacijske misije, izhajajoče iz superiornosti Evropejcev. Hkrati pa je destabilizacijo ureditve spremljal strah pred povezovanjem zahodnega kolonializma z nacizmom (Goldberg 2004). Privilegirano pozicijo produkcije vednosti zahodnih (»belih«) akademikov v preučevanju rasizma v smislu nevtralnih subjektov vednosti, ki objektivno preučujejo fenomen rasizma, je bilo posledično treba vzpostaviti, utrditi in obraniti. Hkrati je ta boj predstavljal le delček v širšem prizadevanju ohranjanja privilegiranega globalnega položaja zahodnih družbenopolitičnih ureditev, pridobljenega v kontekstu modernega kolonializma, ki ga je percipirano ogrožal obstoj in delovanje Sovjetske zveze (glej Böröcz in Sarkar 2005).

Prevlada psiholoških pristopov k preučevanju rasizma (glej Banton 1970; Bonilla-Silva 1997), ki vpliva tudi na prevlado osmišljanja rasizma kot zbira prepričanij, idej in predsodkov ter kot ideologije, doktrine in dogme, postane razumljiva glede na temeljne premise psiholoških in sociopsiholoških pristopov, ki so izhajali iz idej, refleksij in ugotovitev del liberalnega pristopa k preučevanju rasizma. Psihološki pristopi so se in se ukvarjajo s posameznikovimi prepričanji, da bi determinirali stopnjo rasizma v družbi. Pri tem uporabljajo vprašalnike, ki se vse od pričetka raziskovanja v 1950. letih ne glede na obsežne transformacije družbenopolitičnih ureditev niso korenito spremenili. Posledično je večina študij v tem okviru preučevanja prišla do zaključka, da stopnja rasizma (v ameriški družbi) pada (glej Sears 1988). Redki avtorji v okviru teh prevladujočih pristopov ugotavljajo trdoživost rasizma, pri čemer ne naslavljajo dejavnikov te trdoživosti (glej Sniderman in Piazza 1993). Analize v okviru psihološkega pristopa rasizem osmišljajo kot značilnost posameznikov, ki so rasistični oziroma imajo predsodke. Družbe oziroma družbenopolitične ureditve niso inherentno rasistične, saj naj bi bil rasizem fenomen, ki deluje na individualni ravni. Prevladujoče je rasizem razumljen kot niz idej, ki nima materialnega temelja v moderni družbi, posledično naj bi bile rasistične ideje, ki jih artikulirajo posamezniki, nespremenljive in enake skozi čas. Rasisti 19. stoletja naj bi posledično imeli enake ideje kot rasisti druge polovice 20. stoletja in 21. stoletja. Takšno razumevanje rasizma omogoča osmisлити rasistične posameznike kot posedujoče napačna, neracionalna prepričanja oziroma predsodke. Rasisti so v tem okviru osmišljanja rasizma razumljeni kot iracionalni, saj naj rasizem ne bi imel nobenega dejanskega družbenega temelja. Adornova (1950) vplivna študija o avtoritarni osebnosti je tipičen predstavnik tega pristopa. Rasisti so osmišljeni kot posedujoči specifično avtoritarno osebnost. Slednja naj bi vključevala na stereotipih temelječe osmišljanje sveta, prikrit sadizem, slavljenje moči in slepo podrejanje avtoriteti. Prevlada psiholoških pristopov v povojnem

preučevanju rasizma je razumljiva, saj ti pristopi dovoljujejo jasno distinkcijo med patološkimi posamezniki, ki imajo iracionalna prepričanja in jih tudi jasno izražajo, ter drugimi družbenimi akterji, ki so racionalni in s tem nerasistični. Posredne, prikrite in subtilne rasistične izjave tako v preteklosti kot sedanjosti v tem epistemološkem okviru niso relevantne za detektiranje. Rasizem je tesno prepleten z iracionalnostjo in hkrati trdno lociran v psihologijo posameznika in psihologijo določenih družbenopolitičnih skupin (skrajnih desničarjev ali islamskih fundamentalistov ipd.). Sistem oziroma družba in njene institucije tako niso osmišljane kot izhodiščno rasistične oziroma je rasizem razumljen kot stvar preteklosti teh družb. Posamezniki, ki so dojeti kot rasistični, pa se enostavno niso prilagodili na sedanjo nerasistično družbenopolitično realnost. Rasizem je osmišljen kot »bolezen« preteklosti in posledično se ga lahko »ozdravi« preko izobraževanja rasističnih posameznikov (glej Bonilla-Silva 1997).

3 Zgodovinske alternativne epistemologije I. – uvidi marksističnih pionirjev preučevanja rasizma kot neizkoriščen vir idej sodobnim kritičnim epistemologijam

Kljub prevladi liberalnih in kasneje tudi psiholoških pristopov k preučevanju rasizma so se že v kontekstu formacije tega epistemološkega polja pojavile alternativne epistemologije, ki so vršile kritiko prevladujočega razumevanja. Hkrati pa so te epistemologije razvijale uvide v fenomene rasizmov, ki so bili revolucionarni ne le v obdobju geneze epistemološkega polja, temveč imajo še danes kritično ostrino. Glede na naslovljeno strateško funkcijo hegemonске epistemologije preučevanja rasizma v smislu ohranjanja temeljnih struktur in razmerij obstoječe ureditve je razumljivo, da so bile te alternative utišane. Presenetljivo pa je, da so te epistemologije v veliki meri pozabljene in njihovi uvidi omejeno uporabljeni v sodobnih bolj kritičnih premislekih rasizma. Pri tem je zanimivo, da so nekateri zgodovinski avtorji in njihovi uvidi skoraj popolnoma pozabljeni. Drugi avtorji pa so sicer splošno znani in nekateri med njimi so celo med bolj citiranimi, pri čemer je njihov revolucionarni prispevek k preučevanju rasizma spregledan, nenaslovljen in pozabljen. Posledično uvidi zgodovinskih alternativnih epistemologij predstavljajo premalo ali dejansko neizkoriščen vir idej za oblikovanje sodobnih kritičnih epistemologij. Kar pa seveda ne pomeni, da teh alternativnih epistemologij in njihovih uvidov ni mogoče podvreči konstruktivni kritiki v smislu njihove nadgradnje s sodobnejšimi kritičnimi uvidi o rasizmu in s kritičnimi uvidi delovanja moderne družbenopolitične in političnoekonomske ureditve na drugih poljih preučevanja.

Pri refleksiji zgodovinskih alternativnih epistemologij se moramo izhodiščno zavedati, da so te imele specifične pogoje možnosti njihove artikulacije. Anti-kolonialni boji, oktobrska revolucija in intenziviranje mobilizacije progresivnih sil preko gibanja za državljanske pravice Afroameričanov so v medvojnem ter vojnem in povojnem obdobju odprli prostor za artikulacijo alternativnih razumevanj (Goldberg 2004). Kar pa ne pomeni, da se določeni nastavki kritičnih epistemologij rasizma niso pojavili že prej.⁵ Skupna vsem avtorjem prvih nastavkov in celovitih kritičnih epistemologij je njihova lastna subjektivna pozicije v smislu pripadnikov »črnskih« (afroameriške, afrokaribske) družbenopolitičnih skupnosti in s tem njihova pozicija na marginah znanstvene skupnosti.

Eden prvih, ki poskuša kritično premišljevati rasizme, je dr. W.E.B DuBois. DuBois predstavlja ne le očeta afroameriške sociologije, temveč hkrati enega od pionirjev sistematičnih empiričnih socioloških študij ameriške družbe. DuBois poda izhodiščne postavke za preučevanje rasizma v njegovi zgodovinski in sinhroni perspektivi, v njegovi strukturalni, razredni in individualni dimenziji ter njegovi materialno-ekonomski, simbolni in psihološki dimenziji (glej Winant 2000). Hkrati je eden prvih, ki problematizira možnost odprave rasizma v okviru obstoječega liberalno-demokratskega kapitalističnega sistema, saj rasizem prične osmišljati kot temeljno strukturo delovanja ameriškega političnega, družbenega in ekonomskega sistema, ki se brez radikalne transformacije celotne ureditve ne bo odpravila (glej Du Bois 1935/2013). DuBois je prvi avtor, ki poskuša marksistično misel deloma aplicirati na fenomen rasizma. Prav zgodovinska dela, ki so Marxovo in marksistično misel aplicirala na fenomen rasizma, pa predstavljajo ene prvih kritičnih oziroma alternativnih epistemologij preučevanja rasizma. Izhodiščno najbolj revolucionarno pionirsko vlogo sta pri tem igrala ameriški sociolog Eric Williams in trinidadsko-ameriški sociolog Oliver Cox.

Eric Williams v svojem delu *Capitalism and Slavery* (Kapitalizem in suženjstvo) (1944) postavi revolucionarno tezo, da so bili dobički, pridobljeni iz trikotne trgovine Evropa – Afrika – Amerika, ključni za britanski industrijski razvoj oziroma za industrijsko revolucijo. Williamsovo delo je osredotočeno predvsem na gospodarsko dimenzijo in razvoj atlantskega gospodarskega sistema. V svojem delu poleg ključnosti suženjstva za britansko industrijsko revolucijo zagovarja hipotezo, da abolicijska trgovina s sužnji in suženjstva ni bila posledica humanističnih vzgibov Britancev, temveč ekonomske kalkulacije, saj suženjstvo in trgovina s sužnji nista bila več dobičkonosna. Njegova razlaga rasizma je posledično

5. Nastavke lahko najdemo pri Afroameričanu in abolicionistu Frederica Douglasa in prvi afro-ameriški feministki Sojourner Truth, ki sta v 1840. in 1850. letih reflektirala svojo situacijo nekdanjih sužnjev.

strogo ekonomistična. Rasizem naj bi bil tako neposreden produkt suženjstva in motivi za zaslužjitev »črncev« naj bi bili izključno ekonomski. Zaslužnjevanje »črncev« naj bi bilo neločljivo povezano z dejstvom cenenosti »črncev« kot delovne sile, in ne z njihovo barvo polti. Obstoječi predsodki Evropejcev proti »črncem« naj ne bi igrali odločilne vloge. Rasizem tako neločljivo poveže z vzpostavitvijo kapitalističnega načina proizvodnje in globalnega kapitalističnega ekonomskega sistema (Williams 1944: 7, 19). Kljub omejitvam Williamsovih uvidov, ki izhajajo iz njegovega ekonomizma ter nenaslavljanja sfere reprodukcije in politično-ideološke dimenzije, so njegove teze o inštrumentalnosti rasizma v okviru vzpostavljanja in delovanja moderne kapitalistične ureditve na globalni ravni in v nacionalnih kontekstih še danes izjemno relevantne. Kot take so pertinentno izhodišče za oblikovanje sodobne kritične epistemologije, ki nikakor ne more biti celovita, če ne naslovi političnoekonomske dimenzije rasizma oziroma njegove funkcije v produkciji in reprodukciji lokalnih, regionalnih in globalnih kapitalističnih razmerij, struktur in institucij. Hkrati ne moremo govoriti o celovitem zgodovinskem premisleku vzpona moderne družbe, če ne naslovimo rasizma in z njim neločljivo povezanega modernega suženjstva.

Če so Williamsovi uvidi zelo omejeno prisotni v sodobnih epistemologijah preučevanja rasizma, pa so uvidi Oliverja Coxa skorajda pozabljeni. Za razliko od ekonomistične in s tem redukcionistične analize vzpona in razvoja rasizma, ki jo poda Williams, Cox poda še danes eno najbolj lucidnih in kompleksnih analiz vzpona, razvoja in delovanja rasizma, ki ga neločljivo poveže z vzpostavitvijo moderne družbenopolitične in političnoekonomske ureditve. Hkrati Cox poda prvo refleksijo epistemološkega polja preučevanja rasizma, saj analizira in poda marksistično kritiko tedaj in še danes prevladujočih pristopov. V svojih delih, predvsem v *Race and Caste: A distinction* (Rasa in kasta: Razlika) (1945) kot dominanten okvir osmišljanja rasizma identificira osmišljanje rasističnega sistema kot kastnega sistema. Rasizem je po Coxu (1945: 360–361) historično in geopolitično singularen in kot tak kvalitativno drugačen sistem od vsakršnega tradicionalnega kastnega sistema. Osmišljanje ameriškega rasizma preko kastnega sistema naj bi mistificiralo tako proces kot izvor rasnih razmerij, ki naj bi bila rezultat izkoriščanja delovne sile v okviru kapitalizma. Rasizem naj za razliko od kastnega sistema ne bi bil utemeljen na kulturnih razlikah, temveč na rasnih. Cox zavrne tudi osrednji pomen rasizma belih delavcev pri represiji črncev. Po Coxu je namreč kompetitivni antagonizem med belimi delavci in črnci vzpostavljan in skrbno ohranjan s strani kapitalistov oziroma izkoriščevalcev tako belih delavcev kot črncev. Posledično Cox odstrani elemente prelaganja krivde za represijo s kapitalistov na delavce. Rasizem je treba osmisлити v njegovi kompleksnosti z upoštevanjem specifičnega položaja in interesov bele oligarhije južnih držav ZDA in

na splošno ameriškega vladajočega razreda. Rasni odnosi naj bi bili pertinentni kapitalizmu kot modernemu, na dobičku temelječemu gospodarsko-političnemu sistemu, ki ga določa izkoriščanje in mobilna delovna sila mezdnih delavcev. To nadzorujejo nadzorniki dela, ki želijo omejiti asimilacijo podrejenih skupin, kot so črnci (Cox 1945: 365). V svojem delu *Caste, Class and Race* (Kasta, razred in rasa) (1948) zgodovino rasizma osmisli kot tesno prepleteno z razvojem moderne kapitalistične družbe. V njem nadalje razvije kritiko drugih pomembnih pristopov k preučevanju rasizma, ki še danes tvorijo jedro prevladujoče epistemologije. Kot pomembne pristope identificira razumevanje rasizma v smislu etnocentrizma, netolerance in ideologije (v simbolnem smislu) oziroma filozofije rasne antipatije, ki jo poleg kastnega razumevanja identificira kot najbolj razširjeno razumevanje rasizma. Etnocentrizem in netoleranca naj ne bi bila primerna za razlago rasizma predvsem zaradi svoje univerzalnosti. Pristop v smislu rasistične ideologije pa označi za redukcionističen, saj naj ne bi upošteval materialnih praks in struktur izkoriščanja modernih družbeno-političnih ureditev. V svoji kritiki neposredno zavrne razumevanje rasizma kot ideologije Hahne Arendt (glej Cox 1959: 321). Izvor rasizma trdno locira v evropski geopolitični kontekst in temporalno v kontekst vzpona kapitalizma in nacionalizma. Dejanskost rasnega izkoriščanja in rasnih predsodkov v drugih geopolitičnih kontekstih je po Coxu posledica globalnega dosega kapitalizma. Z vzponom kapitalističnega gospodarstva, utemeljenega na odnosu delo – kapital – dobiček, so se rasni odnosi vzpostavili kot integralni element razrednega boja. Črna barva kože tako ni bila razlog za to, da so temnopolti postali objekt izkoriščanja in zaslužnjevanja, temveč se je rasizem formiral *post-festum* kot orodje za izkoriščanje delavcev. Kot historična ontološka pogoja možnosti modernega rasizma Cox izpostavlja srednjeveški antagonizem med kristjani in Judi ter pričetek modernega evropskega kolonializma. V tem kontekstu naj bi se razvile prve ideje in koncepcije o superiornosti »belih« Evropejcev in Iberski polotok naj bi bil prostor izvora modernih rasističnih idej (Cox 1959: 332). Cox namreč moderni rasizem neločljivo poveže s specifičnim gospodarskim okvirom in okvirom racionalizacije, ki je vzpostavil idejo inherentne/biološke inferiornosti, tesno povezane s potrebami izkoriščanja delovne sile. Ta naj bi se dejansko začel vzpostavljati z »odkritjem« Amerike. V tem kontekstu naj bi se razvila družbeno-gospodarska matrica rasnega antagonizma, ki je vključevala komercializacijo človeškega dela v Karibih in Amerikah, intenzivno tekmovanje med poslovnimi interesi zahodno-evropskih mest za kapitalistično izkoriščanje virov teh področij, razvoj nacionalizma ter konsolidacijo evropskih nacij in zmanjševanje vpliva rimskokatoliške cerkve, ki je pred tem omejevala svobodno izkoriščanje gospodarskih virov predvsem preko prakse krsta, ki je Neevropcem omogočila vstop v cerkveno občestvo in s tem pravice, povezane s pripadnostjo temu ob-

čestvu (npr. prepoved zaslužjenja kristjanov). Zgodil naj bi se ključen prelom v osmišljanju in materialnih odnosih med Evropejci in neevropskimi ljudstvi, ki so od tistega trenutka dalje temeljili na ostri asimetriji moči in hierarhičnem razumevanju razmerja med Evropejci in neevropskimi koloniziranimi/zavojevanimi ljudstvi (Cox 1959: 332–340). Vzpostavljanje modernega rasizma tesno poveže tudi z modernim suženjstvom in na rasnem izkoriščanju temelječim gospodarstvom. Pri tem izpostavi osrednjo vlogo, ki jo je suženjstvo igralo pri vzpostavljanju rasizma. Rasni predsodki naj bi bili sicer prisotni pred vzponom kapitalizma, vendar pa so jih kapitalisti razvili do modernih dimenzij, saj so ti predsodki postali uporabni za akumulacijo kapitala (Cox 1959: 332–333). Kapitalistično izkoriščanje temnopoltih delavcev in rasistična »teorija« naj bi bila neločljivo povezana in naj bi se vzpostavila v odnosu sokonstitucije in sopodpiranja. Podobno kot začetniki liberalnih pristopov pa dejansko stopnjo »zrelosti« rasizma Cox locira šele v drugo polovico 19. stoletja, v obdobje vrhunca imperializma, v okviru katerega so velike nacionalistične (imperialne) sile Evrope pričele legitimirati svoje gospodarsko izkoriščanje neevropskih populacij ter ne-povsem evropskih populacij preko teorij rasne superiornosti in rasnega gospodstva (Cox 1959: 338–345).

V luči zgornjih uvidov marksističnih pionirjev na polju preučevanja rasizmov se zastavlja vprašanje, v kolikšni meri so še vedno relevantni oziroma lahko predstavljajo vir, iz katerega lahko črpajo sodobne kritične epistemologije. Ključen uvid, ki je še kako relevanten za sodobno kritično epistemologijo, a se vedno znova pozablja, zanemarija, ne preišča in ne uporablja, je na prvi pogled enostaven uvid o konstitutivni povezanosti razvoja in delovanja rasizma ter kreacije kategorij rase in vzpostavljanja ter delovanja moderne družbenopolitične in političnoekonomske ureditve tako na lokalni in regionalni kot na globalni ravni. Vsaka deklarirano alternativna epistemologija preučevanja rasizma, ki ne naslovi radikalnega dejstva, da rase ne obstajajo pred rasizmi je nekritična. Podobno nekritično je, če se osmišljanje rase loči od delovanja rasizmov Prav tako pa je nekritično teoretizirati rešitve in oblikovati vizijo prihodnosti, ki bi odpravila rasizem in ne odpravila rase. Alternativne epistemologije, ki ne naslovijo omenjenega konstitutivnega razmerja med raso in rasizmom, tako perpetuirajo obstoječ status quo. Pri tem je treba pri oblikovanju kritične epistemologije preučevanja rasizma premisliti implikacije vsesplošno prisotne in dejansko zaklinjane teze o rasi kot družbeno konstruirani kategoriji, ki ji dejansko vedno sledi reifikacija rasnih kategorij, v nekritiko, v neproblematizirano homogeniziranje izkušnje, situacije in možnosti pripisanih pripadnikov. Naše videnje sveta preko prizme rasnih kategorij/identitet je namreč produkt naše rasistične ureditve, ki se producira in reproducira v najrazličnejših kontekstih in dimenzijah, prostorih, institucijah, strukturah od najbolj formalnih do najbolj banalnih. Kar pa ne pomeni, da so

razglašanja o postrasistični družbi kot domnevno radikalne teoretske oziroma epistemološke pozicije, ki zanikajo in odpravljajo kategorijo rase, iz svojega preučevanja a priori progresivne in protirasistične. Kritično nerefektiranje teh kategorij, identitet in ideologij, ki jih producirajo in reproducirajo, namreč rase in s tem rasizem pusti nedotaknjen, s čimer posledično paradoksalno prispeva k reprodukciji in reifikaciji teh kategorij.

Hkrati je vsakršna kritična epistemologija preučevanja rasizmov, ki zanemari povezanost rasizmov z razvojem in delovanjem kapitalističnega sistema in družbenopolitično ureditvijo, organizirano v formo nacionalne države, problematična, redukcionistična in s tem dejansko nekritična. Rasizmi in njihovi produkti rase, kot oblike pripisane identitete, namreč stabilizirajo in mediirajo kapitalistično družbo ter moderno družbenopolitično ureditev, saj posameznike kategorizirajo glede na status, pripisan določeni kategorij. Hkrati legitimirajo formalno in neformalno izključevanje posameznikov iz političnega in družbenega telesa. Posledično so rasne identitete zaradi njihove očitne uporabnosti za elite in ohranjanje ureditve bile in ostajajo primarno polje boja in inštrument, ki ga prevzamejo protirasistični aktivisti z namenom doseganja družbenih sprememb. Na drugi strani pa prav absolutni fokus na rase kot tudi druge pripisane identitete pogostokrat tako aktiviste kot preučevalce rasizma vodi v nerefektiranje in zanemarjanje neločljive povezanosti rasizma s kapitalistično produkcijo tako na lokalni in regionalni kot globalni ravni kot tudi z »normalnim« delovanjem in reprezentacijami nacionalne države. V luči zgornjih uvidov je tudi vsakršno enačenje ksenofobije in rasizma problematično, če slednjo razumemo kot določen niz predsodkov pred tujci/tujim, v večji ali manjši meri prisotnih v vseh družbah v zgodovini. Pri oblikovanju kritične epistemologije je posledično nujno zavreči idejo o rasizmih kot produktih inherentne človeške tendence ter izhajati iz dejstva geopolitične in historične singularnosti teh fenomenov. Hkrati je v luči zgornjih uvidov problematično v oblikovanju kritične epistemologije izhajati iz predpostavk o specifični ostrini in trdoživosti rasizma »belih« delavskih razredov, ki je še kako prisotna v analizi sodobnih fenomenov, kot sta izvolitev Trumpa in uspeh brexita, in ki implicitno predpostavlja protirasistično razsvetljenost srednjih razredov in predvsem elit. Nadalje pa predpostavlja, da so rasizmi nekaj patološkega in iracionalnega ter nepomirljivega s temeljnimi strukturami, institucijami in praksami moderne ureditve. Za oblikovanje kritične epistemologije je hkrati relevantna ideja o globalni vseprisotnosti rasizmov kot produktu globalne razsežnosti kapitalizma in moderne oblike nacionalne države. Posledično je plodno pri preučevanju rasizma izhajati iz dejanskosti, da je vsak lokalno specifičen rasizem hkrati vedno-že vpet v globalne delitve, hierarhije in izključevanja, iz katerih črpa tako ideologijo (v simbolnem smislu) kot materialne prakse. Za sodobno kritično epistemologija pa

je izjemno relevantna tudi ideja o multidimenzionalnosti rasizma, ki se vzpostavlja, konsolidira in perpetuira preko politične, pravne, ekonomske, znanstvene in religiozne sfere, v okviru katerih se kontinuirano vpisujejo meje med rasnimi kategorijami in hierarhična razmerja med njimi ter racionalizira izkoriščanje, izključevanje, nasilje in ubijanje. Ideja multidimenzionalnosti pa je neločljivo povezana z idejo o hkratni simbolni (zbir idej, predpostavk) in materialni naravi rasizmov. Pri preučevanju rasizma je posledično vedno treba razumeti, da ne glede na fokus naše analize rasizem prežema vse sfere sodobnih družb in se preko vseh teh sfer ohranja ter perpetuira.

Pri črpanju idej za kritično epistemologijo rasizma se je treba zavedati tudi temeljnih omejitev izpostavljenih zgodovinskih alternativnih epistemologij, ki so vezane na specifične redukcionizme razumevanja vzpostavljanja in delovanja rasizmov, ki so jih poskušale preseči kasnejše kritične epistemologije. Če je pri Williamsu prisoten problematičen ekonomski redukcionizem, so tako Coxovi kot Willamsovi uvidi problematični z vidika nepremišljanja geneze, produkcije in perpetuiranja rasizma v kontekstu sfere reprodukcije (gospodinjstvo, skrb za otrok, starejše in nebogljene) kot tudi nepremišljanja rasizma kot neločljivo povezanega s patriarhalnimi, heteronormativnimi in drugimi sistemi izključevanja, izkoriščanja, diskriminiranja in deprivilegiranja. Slednjo povezanost sistemov so na primer poskušale nasloviti sodobne feministične in antirasistične teorije interseksionalnosti (cf. Crenshaw 1991), ki so predpostavile izhodiščno prepletenost teh različnih sistemov. Na drugi strani pa so slednje teorije in na njih utemeljene identitetne politike v veliki meri reificirale rasne, spolne in seksualne kategorije preko implicitne ali eksplicitne relegitimacije obstoječe liberalno-demokratske, kapitalistične ureditve, organizirane v formo nacionalne države. Z drugimi besedami, gre za zamenjavo vprašanja, kako misliti odpravo in odpraviti družbene stratifikacije, hierarhije in izkoriščanja, z vprašanjem, kako družbene stratifikacije narediti bolj pravične in dejansko ohraniti temeljne koordinate izkoriščevalskega in izključujočega sistema.

4 Zgodovinske alternativne epistemologije II. – Uvidi Franza Fanona o rasizmu kot neizkoriščen vir idej za sodobne kritične epistemologije

Neizkoriščen vir idej za oblikovanje sodobne kritične epistemologije preučevanja rasizmov niso zgolj uvidi zgodnjih marksističnih pionirjev Williamsa in Coxa. Podobno neizkoriščen, nepoznan, zanemarjen in prikrit vir alternativne epistemologije so tudi predpostavke, ideje in premisleki rasizma, ki jih je podal temeljni avtor postkolonialne teorije Franz Fanon. Kljub veliki popularnosti Fanona

v družboslovni misli⁶ namreč njegova zgodovinsko alternativna epistemologija preučevanja rasizma nikakor ni deležna osrednje pozornosti. Posledično družboslovci v veliki meri spregledajo dejstvo, da je Fanonovo delo prvi sistematičen poskus preučevanja rasizma preko psihoanalize, ki pa jo preplete z idejami drugih teorij (Back in Solomos 2000).

Podobno kot pri marksističnih pionirjih ima tudi Fanonova misel specifične pogoje možnosti, in sicer intenziviranje protikolonialnih bojev (Goldberg 2004). Hkrati pa njegovo pozicijo zaznamuje specifična izkušnja, ki jo je strukturiral francoski kolonialni sistem. Fanona ni mogoče enostavno locirati v določen filozofski oziroma epistemološki pristop, saj v svojih idejah prepleta Marxove ideje, hegeljansko dialektiko, fenomenologijo in eksistencializem, ki jih nadgrajuje s Freudovimi uvidi o delovanju psihe. Fanon je izhodiščno izpostavil konstitutivnost kolonializma za moderni kapitalistični globalni sistem ter osmislil rasizem kot konstitutivno ideologijo in prakso kolonializma. Rasizem v svojem delu *Črna koža, bele maske* (Fanon 1952/2016) opredeli kot intrinzičen družbenim razmerjem kapitalizma in imperializma. V nasprotju z marksističnimi pristopi Coxa in Williamsa Fanon svojega fokusa analize ni usmeril v preučevanje političnih in ekonomskih dejavnikov, temveč na psihoanalitične in fenomenološke dejavnike. Njegova osrednja pozornost je bila usmerjena na preučevanje konstitucije rasializiranih subjektov v kontekstu kolonizacije. Po Fanonu (2016: 35–51) naj bi kolonialna dominacija proizvedla nevrozo v obeh osrednjih kolonialnih pozicijah. Na eni strani naj bi v kolonizatorju proizvedla inferiorizacijo in iluzije. Na drugi strani pa naj bi v koloniziranem (in zasušnjem) proizvedla fobije in tesnobe. Pri tem pa Fanon rasizma ni reduciral na psihološki odklon ali bolezen, temveč ga je razumel v smislu totalne strukture, ki je vključevala gospodarsko izkoriščanje, zanikanje političnih pravic podjarmljenih in celovito strukturo sistematične produkcije kulturnih reprezentacij, ki je vključevala jezik, romane, filme, folkloro, etnologijo, znanstveni diskurz in popularno kulturo (Fanon 2016: 130–176). Kompleksno razumevanje rasizma je pri Fanonu vidno v njegovih centralnih tesno prepletenih shemah osmišljanja rasizma, in sicer v historičnorasni shemi in epidermalnorasni shemi. Preko historično-rasne sheme Fanon naslovi strukturno dimenzijo rasizma v smislu identificiranja historične kontingence vzpostavljanja rasističnega sistema in mitoloških narativov, ki so vsiljeni podjarmljenim in zasušnjem. Epidermalno-rasna shema pa se nanaša na sedimentacijo t. i. »rasne esence« oziroma na moment, ko se historično-rasna shema konsolidira. Po Fanonu se »črna esenca« in v dialektičnem smislu tudi »bela esenca« učinkovito

6. Njegovi deli *Upor prekletih* (*The Wretched of the Earth*) in *Črna koža, bele maske* (*Black Skin, White Masks*) sta med najbolj citiranimi deli v družboslovju. Po podatkih Google učenjaka imata vsaka po več kot 22.000 citatov.

vzpostavita v historičnem momentu, ko se naracija o tem, kaj pomeni biti »črnc«, ki vključuje raznolike pomene, zgodovinsko pripisane fenotipskim razlikam, formirane s strani »belcev«, stabilizira, okosteni in v določenih primerih naturalizira v okviru družbene zavesti, raznolikih znanstvenih diskurzov ter kulturnih in pravnih praks. Pri »uspešni« tranziciji iz historično-rasne v epidermalno-rasno shemo gre za doseženo splošno stanje vseprisotnosti »belega pogleda« v smislu »belega« mitološkega narativa, ki se manifestira v družbeni zavesti ter se sistematično izraža v družbenih institucijah in praksah. Ko se »beli pogled« konsolidira, deluje v smislu kontinuiranega nadzora posameznikov, pripisanih »črnski« družbenopolitični skupini (Fanon 2016: 95–123). Ključno pri Fanonovem razumevanju rasizma je, da kot historične pogoje možnosti pojava modernega rasizma, temelječega na biološkem osmišljanju rase, izpostavi predhodno vzpostavljeno historično-rasno shemo. Vprašanje različne biologije se pojavi po konsolidaciji historično-rasne sheme v določeni družbenopolitični ureditvi. Hkrati z vzpostavitvijo epidermalno-rasne sheme in fiksacijo »črne esence« se vzpostavi tudi potrebni rasistični sistem, ki zagotavlja »prave« družbenopolitične meje ter ohranja in zagotavlja perpetuiranje »bele« mitologije. Epidermalno-rasna shema se pri tem utrjuje in perpetuira preko sistemskih, deindividualiziranih oblastnih struktur, ki omogočajo, da so tudi najbolj ranljivi in nedolžni člani družbe ne le inštrumenti, temveč tudi akterji rasističnega sistema.⁷ Podjarmljanje kot inferiorno osmišljenih pripadnikov določene rase ima po Fanonu tako zunanjo kot notranjo dimenzijo. Zunanji vidik podjarmljanja je družbeno-politične narave in se manifestira v obliki diskriminatorne zakonodaje ter neenakopravnih izobraževalnih in zaposlovalnih možnosti ter na drugi strani fizičnega in simbolnega nasilja nad »črnimi« telesi. Notranji vidik podjarmljanja pa se vzpostavi v trenutku, ko se podjarmljeni ni več zmožen zoperstaviti odtujujočemu »belemu pogledu« in ponotranji »belo« mitologizirano naracijo. Ko se subjektiviteta »podjarmljenega« destabilizira in slednji prevzame »belo mitologijo«, neposredno discipliniranje v »naravno podjarmljeni subjekt« ni več potrebno.

V luči zgornjih Fanonovih premislekov o rasizmih lahko identificiramo niz uvidov, iz katerih lahko črpa sodobna kritična epistemologija. Podobno kot marksistični pionirji tudi Fanon raso osmisli kot produkt kompleksnega rasističnega sistema, ki predstavlja totalno družbenopolitično in političnoekonomsko strukturo, vključujoč znanost in popularno kulturo.

7. Fanon slednjo refleksijo razvije na podlagi lastne izkušnje kot študenta, ki z Martiniqua pride študirat v prestolnico kolonialne metropole, in učinka, ki ga je nanj imel na prvi pogled nedolžen vzklík otroka »Glej, črnc!« na nekem pariškem vlaku. Kot reflektira Fanon, ga je ta vzklík »fiksiral« znotraj subjektivitete »črnega-drugerega«, v katero ga je uokviril otrok, ki je že ponotranjil »belo mitologijo« (glej Fanon 2016: 97).

Pri tem pa je eden prvih preučevalcev rasizma, ki je svoj analitični fokus usmeril na interakcijo makrostruktur in subjektov na mikroravni v procesih konstituiranja subjektivitete podjarmljenih, diskriminiranih, zatiranih in izključenih. S tem posledično odpre polje preučevanje rasizmov za kompleksnejšo refleksijo historičnih razmerij med subjektom in njegovo konstitucijo ter strukturami v kontekstu vzpostavljanja, konsolidiranja in delovanja rasizma. Njegove ideje so pomembne predvsem z vidika identifikacije in analize dejavnikov dejanske konsolidacije rasizma v smislu ponotranjenja rasistične ideologije s strani tako »belih« populacij (od elit do najrevnejših, od starih do najmlajših) kot podjarmljenih »črnih« populacij, katerih vsakdanje interakcije, prakse in osmišljanja sveta nezavedno in zavedno reproducirajo rasizme. Za perpetuiranje teh sistemov pa je ključno, da rasializirana osebna psiha podjarmljenih zatira in zavira njihovo lastno emancipacijo. Poleg fokusa na psiho so Fanonovi uvidi o rasizmu izjemno relevantni v razmerju do rasializiranega telesa. Predvsem njegovo razumevanje vzpostavljanja in reproduciranja »črnega« moškega telesa kot mesta, na katerega se projicirajo paranoidne fantazme v smislu telesa, ki je nevarno, nasilno in hkrati grožnja (fizična, seksualna), ki jo je treba odstraniti, ostaja relevantno in nujno za oblikovanje kritične epistemologije. Ključno je za kritično reflektiranje širokega spektra sodobnih rasističnih fenomenov, med drugimi policijskega nasilja in ubijanja temnopoltih v zahodnih državah (predvsem v ZDA, Združenem kraljestvu in Franciji), protimigracijskih politik, ki perpetuirajo to fantazmo, invazij in okupacij zahodnih držav »tretjega sveta« in ubijanja temnopoltih populacij (arabskih in islamskih) z vojaškimi droni.

Pri refleksiji Fanonovih uvidov, ki so relevantni za oblikovanje sodobne kritične epistemologije preučevanja rasizma, pa moramo prespraševati tudi temeljne omejitve in problematičnosti, prisotne v njegovih idejah in premislekih. Problematičnost Fanona se tako kaže v specifični reifikaciji rasnih kategorij, ki jo izvaja preko nepremišljanja ter dejanskega utišanja in brisanja laminalnih pozicij posameznikov in skupin v smislu prečena oziroma preoblikovanja določenih rasnih meja, v smislu možnosti in legitimnosti kreacije določenih identitet in ideologij (npr. kreolska identiteta in ideologija) onkraj dihotomij »belec« – »črnc«, kolonizator – kolonizirani. Hkrati je Fanon problematičen z vidika eksplicitnega fokusa na kolonizirano in rasializirano maskulnost »črncev« ter njenega osmišljanja kot izhodišča za oblikovanje uporniškega subjekta, ki je zgolj na prvi pogled subverzivno. Gre namreč za reifikacijo in reprodukcijo maskuline in heteroseksualne patriarhalne norme modernih družbenopolitičnih in političnoekonomskih ureditev ter vzporedno eksplicitno in implicitno podrejanje »črnskih« žensk ter njihove izkušnje in upora (glej Vergès 1996). Podobno kot marksistični pionirji preučevanja rasizma tako ne naslavlja vzajemnega delovanja

multiplih sistemov izkoriščevanja, izključevanja, diskriminiranja in deprivilegiranja oziroma jih v svoji refleksiji do določene mere reproducira. Posledično ima tako tudi politika, utemeljena na njegovih izhodiščih, inherentne omejitve dejanske celovite družbene emancipacije.

5 Sklep

V pričujočem prispevku smo kritično reflektirali dominantno epistemologijo preučevanja kompleksnega družbenopolitičnega fenomena oziroma fenomenov rasizmov, ki v večini ne le prevladujejo, temveč tudi v kritičnih analizah in refleksijah ostaja nereflektirana in kot takšna izhodiščno zamejuje horizont preučevanja, razumevanja in naslavljanja sodobnih rasizmov. Dominantna epistemologija namreč vzpostavi specifične koordinate razumevanja in preučevanja rasizma, ki slednjega trdno in skorajda absolutno ločijo od »normalnega« delovanja sodobnih liberalno-demokratskih, kapitalističnih ureditev, organiziranih v okviru nacionalnih držav ter delujočih v globalnem meddržavnem sistemu in na globalnih kapitalističnih trgih. Rasizem tako zameji kot nekaj individualnega, skrajnega, neracionalnega, nemodernega in patološkega ter časovno in družbenopolitično oddaljenega od sodobnih demokratičnih skupnosti in kapitalizma. Preko analize geneze dominantne epistemologije je pričujoči prispevek ne le kritično reflektiral redukcionistično zamejevanje in razumevanje fenomena rasizma, temveč je hkrati identificiral politične in socioekonomske razloge za ohranjanje dominantne epistemologije, ki ležijo v preprečevanju radikalnih kritik »normalnega« rasističnega delovanja sodobnih ureditev. Nadalje je prispevek naslovil in reflektiral izbrane zgodovinske alternativne epistemologije preučevanja rasizma, ki so se pojavile vzporedno z dominantno, a so bile zaradi njihovega kompleksnejšega in posledično radikalnejšega razumevanja rasizma utišane, pozabljene ali v veliki meri spregledane v dominantni epistemologiji. Prav uvidi reflektiranih alternativnih epistemologij, če so primerno nadgrajeni, tako predvsem v nacionalnih kontekstih, kot je slovenski, kjer ni sistematične tradicije kritičnega reflektiranja in analiziranja fenomena rasizma, lahko predstavljajo izhodišče za grajenje kritičnih epistemologij, ki bi presegle do sedaj pogostokrat nereflektiran dominantni okvir preučevanja.

SUMMARY

The recent reappearance of explicitly racist discourses that fuelled the European migration crisis, the victory of Donald Trump and Brexit has demonstrated that contemporary liberal democracies are not immune to the revitalization of racisms. These phenomena have been met with a substantial growth of analysis of racisms even in national contexts where racist phenomena were rarely analysed. This substantial increase of analyses and reflections has not led to a more critical understanding of racisms and the role they play in contemporary liberal-democratic capitalistic nation states. Hence, the article presupposes that this is the result of the dominance of a specific epistemology that established a specific limiting coordinates for understanding and analysing racisms, which have served and still serve specific strategic goals. It argues that a critical reflection of the dominant epistemology, its issues and its genesis and function is of outmost importance especially in national contexts that have no tradition of systematic analysis of racisms. Additionally, it argues that historical alternative epistemologies can offer useful insights for establishing a framework for a more complex understanding of racisms that mirrors their complexity.

In the first part the major issues of the dominant epistemology are addressed. The article argues that the dominant epistemology prevents critical reflection of hegemonic understanding of racisms that perceives these phenomena as something contingent, as happening elsewhere whether in the past or among the uneducated and the poor, as a pathological state of individuals and groups that firmly hold to irrational ideas of biological superiority and inferiority of specific groups. Furthermore, it establishes racisms as antithetical to liberal-democratic states and as isolated cases of enacted prejudices. This understanding enables a simple epistemological and ontological division between the non-racist good majority and the bad racist minority that subverts the harmony of contemporary liberal-democratic communities characterized by their respect for diversity and minority rights. Hence, the dominant epistemology obfuscates the centrality of racisms in the historical development of liberal-democracies and in their contemporary national and global policies and structures.

In the second part the article demonstrates that American social scientist and European intellectuals working in the US were crucial in developing and consolidating the dominant epistemology. Chief among them were firstly the anthropologist Ruth Benedict and economist Gunnar Myrdal who laid the groundwork, which was expended and consolidated by the anthropologist Ashley Montagu and the philosopher Hannah Arendt who were hugely influential in the US and globally. Montagu was one of the authors of the UNESCO declaration on race and its

rapporteur, while Arendt is considered one of the most influential philosophers of the 20th century. The initial strategic functions of the liberal epistemology were the delegitimization of Nazism and the simultaneous legitimization of western liberal democracy by making racisms to appear incompatible with liberal democracy, capitalism and nationalism. In this context, it disconnected Nazism with racist ideas and policies and practices in liberal democracies who were the major colonial powers. This epistemology de-radicalized the reflection and analysis of racisms in order to de-radicalize the anti-racist struggles happening in liberal democracies and in the colonies and to consolidate the new post-war global hierarchical order. Racism was understood as being a set of ideas, dogmas or an ideology of inherent racial difference and hierarchy. As such it was understood as static, non-adaptable, irrational ideology and a remainder of an unenlightened past that was believed by pathological individuals and groups who had to be re-educated.

By addressing the forgotten historical alternative epistemologies, the article in the third part offers insights for developing a more comprehensive and complex understanding of racisms. In this context the insights of the Marxist sociologist Oliver Cox and historian Eric Williams and the political philosopher Frantz Fanon are analysed and reflected on. Their epistemologies offer a more complex understanding of racism and have a radically different strategic function of fostering revolutionary changes to the existing socio-political and economic order. They demonstrate the central role that modern slavery and colonialism inextricably interlinked with racism played in the genesis of modern capitalism. They demonstrate that racism was constitutive of the modern socio-political and economic system and that it is essential for its functioning and that it has a structural and material nature and is inextricably interlinked with nationalism, the modern state and liberal democracy. Especially Fanon aptly shows that racism is a total structure that included economic exploitation, discrimination, denial of rights of the subjugated, cultural marginalization through systematic cultural production of representations and psychological subjugation. Racism is a complex phenomenon that always entails an internal psychological ("white gaze") and external (discriminating laws, economic exploitation) macro structural dimension that are inextricably linked in creating racialized subjectivities.

Hence the insights of this thinker can offer us a quiet stark corrective to the often-unacknowledged limitations of the dominant epistemology for analysing and understanding racisms in their actual complexity.

Literatura

- Adorno, Theodor W., Frenkel-Brunswik, Else, Levinson, Daniel J., in Sanford, R. Nevitt (1950): *The authoritarian personality*. Oxford: Harpers.
- Arendt, Hannah (1951/2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Back, Les, in Solomos, John (2000): *Theories of race and racism: A reader*. Abingdon: Psychology Press.
- Banton, Michael (1970): *The Concept of Racism*. V S. Zubaida (ur.): *Race and Racialism*: 286–294. London: Tavistock.
- Baskar, Bojan (2004): *Rasizem, neorasizem, antirasizem: dvojni esej o tranzitivnosti navidezno protislovnih pojmov*. Časopis za kritiko znanosti 32 (217/218): 126–149.
- Benedict, Ruth (1940/1943): *Race: science and politics*. New York: Viking Press.
- Bonacich, Edna (1972): *A theory of ethnic antagonism: The split labor market*. *American Sociological Review* 37 (5): 547–559.
- Bonilla-Silva, Eduardo (1997): *Rethinking Racism: Toward a Structural Interpretation*. *American Sociological Review* 62 (3): 465–480.
- Böröcz, József, and Sarkar, Mahua (2005): *What Is the EU?* *International Sociology* 20 (2): 153–173.
- Cammack, Paul A. (1997): *Capitalism and democracy in the Third World: the doctrine for political development*. London: Leicester University Press.
- Collins, Patricia Hill (2000): *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- Cox, Oliver (1945): *Race and caste: A distinction*. *American Journal of Sociology* 50 (5): 360–368.
- Cox, Oliver C. (1959): *Caste, class, & race; a study in social dynamics*. New York: Monthly Review Press.
- Crenshaw, Kimberle (2015): *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color*. *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–1299.
- Du Bois, W. E. B. (1935/2013): *Black Reconstruction in America : toward a history of the part which Black folk played in the attempt to reconstruct democracy in America, 1860–1880*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Fanon, Frantz (1952/2016): *Črna koža, bele maske*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Fredrickson, George M. (2002): *Racism: a short history*. Princeton: Princeton University Press.
- Goldberg, David Theo (2004): *The end (s) of race*. *Postcolonial Studies* 7 (2): 211–230.
- Jalušič, Vlasta (2015): *Rasizem, ideologija in sovraštvo: poskus razumevanja sodobnega rasizma in EU antirasističnih politik v luči teze o rasizmu brez rase*. Časopis za kritiko znanosti 43 (260): 28–43.
- Krašovec, Primož (2004): *»Čeprav to še ni dokazano«: značilna diskurzivna gesta sodobnega institucionalnega rasizma*. *Družboslovne razprave* 20 (46/47): 207–217.

- Lentin, Alana (2015): What does race do? *Ethnic and Racial Studies* 38 (8): 1401–1406.
- Lentin, Alana (2017): On class and identity politics. *Inference Review* 3 (2). Dostopno prek: <https://inference-review.com/letter/on-class-and-identity-politics> (17. 6. 2020).
- Miles, Robert, in Brown, Malcolm (2004): *Racism*. London: Routledge.
- Montagu, Ashley (1945): *Man's Most Dangerous Myth: the Fallacy of Race*. New York: Columbia University Press.
- Myrdal, Gunnar (1944): *Black and African-American Studies: American Dilemma, the Negro Problem and Modern Democracy*. Vol. 2. New Jersey: Transaction Books.
- Pajnik, Mojca (2015): V imenu ljudstva : sodobni procesi rasizacije. *Časopis za kritiko znanosti* 43 (260): 7–15.
- Sears, David O. (1988): Symbolic racism. V P. A. Katz in D. A. Taylor (ur.): *Eliminating racism: Profiles in controversy*: 53–84. New York: Plenum.
- Slootweg, Anne, Reekum, Rogier van, in Schinkel, Willem (2019): The raced constitution of Europe: The Eurobarometer and the statistical imagination of European racism. *European Journal of Cultural Studies* 22 (2): 144–163.
- Sniderman, Paul M., in Piazza, Thomas Leonard (1993): *The scar of race*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stoler, Ann Laura (1997): Racial histories and their regimes of truth. *Political Power and Social Theory* 11 (1): 183–206.
- Van Dijk, Teun A (1993): *Elite discourse and racism*. Vol. 6. Thousand Oaks: Sage.
- Vergès, Françoise (1996): The heritage of Frantz Fanon. *The European Legacy* 1 (3): 994–998.
- Williams, Eric (1944): *Capitalism and slavery*. Chapel Hill: Chapel Hill Press.
- Winant, Howard (2000): Race and Race Theory. *Annual Review of Sociology* 26: 169–185.

Podatki o avtorju

doc. dr. Blaž Vrečko Ilc
 Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
 Kardeljeva ploščad 4, 1000 Ljubljana
 Telefonska številka: 041 731 942
 Elektronski naslov: blaz.ilc@fdv.uni-lj.si

Otto Gerdina

MERJENJE GEROTRASCENDENCE V SLOVENIJI: REVIZIJA MERSKEGA INSTRUMENTA

IZVLEČEK

Prispevek temelji na metodološki raziskavi, s katero smo preverili in za uporabo v Sloveniji ustrezno prilagodili instrument za merjenje gerotranscendence, ki ga je razvil dr. Lars Tornstam. Lestvico s 25 trditvami smo najprej prevedli v slovenščino in jo kulturno prilagodili s pomočjo ekspertov. Nato smo prevod pretestirali z izvedbo 14 kognitivnih intervjujev. Rezultati pretestiranja so pokazali, da je devet prevodov trditev problematičnih. Namen tega prispevka je prikazati metodološko pomembne razlike v razumevanju teh devetih trditev, ki se nanašajo na gerotranscendenco, na podlagi kognitivnih intervjujev predlagati ustrežnejše prevode in predstaviti pomen pretestiranja anketnega vprašalnika.

KLJUČNE BESEDE: gerotranscendence, merski instrument, prevod, pretestiranje, kognitivni intervjuji

Measuring Gerotranscendence in Slovenia – a revision of the measurement tool

ABSTRACT

This paper is based on a methodological study with which we tested and adapted the tool for measuring Gerotranscendence in Slovenia. The original scale with 25 items was developed by Lars Tornstam, PhD. First, the scale was translated into Slovenian and adapted to the cultural setting. This translation was pre-tested with 14 cognitive interviews. The results showed that nine items were problematic. The aim of this paper is to point out important differences in the understanding of these nine items and suggest more appropriate translations on the basis of the cognitive

interviews. While describing the process, the paper illustrates the significance of pre-testing survey questionnaires.

KEY WORDS: *gerotranscendence, questionnaire adaptation, translation, pre-testing, cognitive interviews*

1 Uvod

Teorije staranja se v grobem delijo na biološke in psihosocialne. Prve se osredotočajo na psihofizične procese v starajočem se telesu, druge pa razlagajo staranje in razvoj osebnosti v smislu individualnih sprememb v posameznikovem kognitivnem funkcioniranju, vedenju, vlogah, odnosih, zmožnostih shajanja in v luči družbenih sprememb (Wadensten 2007). Biološke teorije za dobro ali uspešno staranje poudarjajo izogibanje boleznim in invalidnostim ter ohranjanje visokih ravni telesnih in kognitivnih funkcij (WHO 2011). V primerjavi z biološkimi so psihosocialne teorije staranja manj razvite in proučevane, zaradi česar je trenutno razumevanje psihosocialnih vidikov staranja omejeno (Phillips, Ajrouch in Hillcoat-nallétamby 2010). Psihosocialne teorije stare ljudi vidijo kot izjemno heterogeno družbeno skupino, ne zgolj zaradi družbenih, zgodovinskih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, temveč tudi zaradi razlik v vseživljenjskem psihosocialnem razvoju (glej denimo Erikson 1998). Med avtorje teh teorij se uvršča tudi dr. Lars Tornstam (1943-2016), ki je zadnjih trideset let svojega življenja posvetil iskanju in raziskovanju psihosocialnega razvoja v starosti ter ugotovil, da ne tako majhen delež starih v starosti namesto nenehnega delovanja vidi priložnost za pregledovanje in iskanje smisla v življenju. V tem procesu, ki ga je imenoval gerotranscendence, posameznik izkusi ponovno opredelitev sebe, odnosov z drugimi ljudmi in novo razumevanje fundamentalnih eksistencialnih vprašanj, kar lahko privede do novega razumevanja sveta (Wadensten 2002). Gerotranscendence je »premik v metaperspektivi od materialističnega in racionalnega sveta k bolj kozmičnemu in transcendentnemu, ki ga navadno spremlja večje zadovoljstvo z življenjem« (Tornstam 2017: 33).

Teorija o gerotranscendenci preko konceptualizacije subjektivne izkušnje staranja¹ predstavlja alternativo teorijam aktivnosti (Havinghurst 1961), kontinuitete (Atchley 1999) in uspešnega staranja (Rowe in Kahn 1997), ki so v socialni gerontologiji široko sprejete (Štebe 2014) ter v največji meri informirajo javne politike, programe in strategije s področja staranja tudi pri nas. Omenjene

1. V skladu s fenomenološko perspektivo, iz katere Tornstam izhaja, se raziskovalec skuša osvoboditi lastnega konceptualnega sveta in se bolj posvetiti konceptualnemu svetu, kakršnega so opredelili sami objekti raziskovanja (Tornstam 2017).

teorije so z vidika gerotranscendence problematične, saj določene značilnosti psihosocialnega razvoja v starosti interpretirajo v skladu z normami raziskovalcev srednjih let (npr. uspeh, produktivnost, učinkovitost in neodvisnost), vsak odklon od tega (npr. želja po samoti, lagodna lenobnost, rušenje meja med časom in prostorom) pa razumejo kot patološki. Namesto na pozitivno rast in psihosocialni razvoj se osredotočajo na ocenjevanje in reševanje *problemov* starosti, kar krepi pogled na staranje z vidika patologije (Stuart-Hamilton 2011). To je še posebej problematično ob trenutnih demografskih trendih, po katerih so ravno starejši od osemdeset let najhitreje rastoča manjšina (Rener 1997). Pričujoči prispevek opisuje postopek predtestiranja oziroma revizijo raziskovalnega instrumenta za merjenje razširjenosti gerotranscendence v Sloveniji.² Če namreč želimo konstrukt gerotranscendence raziskati v Sloveniji, moramo najprej prilagoditi njen merski instrument, da bo prinesel veljavne, kulturno relevantne in kakovostne rezultate. Predtestiranje je eden izmed načinov zagotavljanja kakovosti vprašalnika (Mohorko 2015), ki je zlasti pomemben, kadar gre za prvo uporabo merskega instrumenta ali uporabo v novem kulturnem okolju. Namen predtestiranja je ugotoviti, katera vprašanja anketiranci razumejo drugače, kot predvideva avtor vprašalnika; prepoznamo, kateri deli vprašanj povzročajo sistematične napake, ter najdemo način, kako vprašalnik prilagoditi, da bo razumljivejši, enostavnejši in krajši za odgovarjanje (Mohorko 2015).

2 Teoretska izhodišča

Teorija o gerotranscendenci je socialno-gerontološka teorija, ki se osredotoča na razvoj z vidika posameznika in ki starost razume kot kvalitativno drugačno obdobje v primerjavi z življenjem srednjih let (Tornstam, 1989, 1996, 1997a, 1997b, 2000, 2011, 2017). Teorija o gerotranscendenci se v svojem izhodišču naslanja na Jungovo spoznanje, da se naloga in smisel prve polovice življenja razlikujeta od naloge in smisla druge polovice življenja,³ ter skuša integrirati *vzhodnjaško* filozofijo (npr. zen budizem) z *zahodnjaško* filozofijo (npr. Suzuki in dr. 1974). Doseganje gerotranscendence je primerljivo tudi z doseganjem modrosti v Eriksonovem razvojnem modelu (Erikson in Erikson 1998).

Proces *zorenja*, kakor pot do gerotranscendence imenuje Tornstam (2017), je naraven, običajen in kulturno univerzalen proces, ki je možen pri vsakomer.

-
2. Teorija o gerotranscendenci je bila strokovni javnosti v Sloveniji prvič predstavljena na Slovenskem sociološkem srečanju leta 2016, kjer je bila izpostavljena potreba po proučitvi njenih implikacij za oskrbo starih ljudi pri nas.
 3. V prvi polovici življenja se posameznik spoznava z družbo, v drugi pa se sooča s sabo in nezavednim (Jung v Tornstam 2017).

Začne se v zgodnji odraslosti (20 do 24 let), nadaljuje se skozi vse življenje in kulminira v starosti. Gerotranscendenco lahko določeni dejavniki zavirajo ali pa jo spodbujajo. Pozitivna samota in meditacija sta denimo nujna za utr-ditev integritete ega; življenjske krize, ki nastopajo kot katalizatorji življenjskih izkušenj, torej prelomi, ki izzovejo dvom v ontološke predpostavke o stvarnosti ter omogočijo novo razumevanje sveta in sebstva, gerotranscendenco spodbu-jajo. Nasprotno pa lahko lastništvo nepotrebni materialnih dobrin, uporaba psihotropnih zdravil in ocenjevanje uspešnega staranja glede na ideale kot so produktivnost, uspešnost in neodvisnost proces zavirajo.

Na podlagi kvalitativne (N = 50) in treh kvantitativnih raziskav (N = 4685) je Tornstam (2017) identificiral tri dimenzije koncepta gerotranscendence. Koz-mična dimenzija se nanaša na pogled, v katerem se posameznik ne čuti tako zelo pomembnega, hkrati pa bolj povezanega s svetom okoli sebe. Dimenzija sebstva se nanaša na ukvarjanje s sabo in s pomenom preživetega življenja. Dimenzija osebnih in družbenih odnosov se nanaša na spremembo v vrednotenju odnosov.

Na kozmični dimenziji se posamezniku vse bolj zdi, da je del večjega kon-teksta, vesolja (Wadensten 2007). Razvojna sprememba vodi do spremembe v definiciji časa in vrnitev otroštva. Ostro določena meja med preteklostjo in sedanostjo se preseže, kar pomeni, da za osebo *takrat* in *zdaj* pogosto sovpa-data. Otroštvo ponovno oživi, včasih interpretirano na nov in pravnejši način. Okrepi se povezava s prejšnjimi, trenutnimi in prihodnjimi generacijami. Strah pred smrtjo izgine v luči novega razumevanja življenja. Misteriozna dimenzija življenja je sprejeta kot življenjska skrivnost, saj posamezniki ne čutijo več po-trebe, da bi morali vse razumeti in razložiti. Spremenijo se tudi viri užitka. Ljudje vse bolj uživajo v transcendentalnih virih sreče, ki se pojavljajo okoli subtilnih vsakdanjih dogodkov.

Na dimenziji sebstva pride do samokonfrontacije, pri čemer posameznik od-krije tako dobre kot slabe vidike sebstva. Zmanjša se egocentričnost, sebstvo se umakne iz središča življenja. Samopodoba se ustali na stopnji, ki jo posameznik čuti kot primerno, kamor sodi tudi sposobnost, da se nasmejiš samemu sebi. Pre-seže se obsedenost s svojim telesom, kar pa ne pomeni, da posameznik preneha skrbeti zanj. Lahko pride do samotranscendence sebstva, ki jo Tornstam vidi kot premik od egoizma k altruizmu. Okrepi se integriteta ega, saj posameznik dele svojega življenja začne razumevati kot celoto.

Na dimenziji družbenih in osebnih odnosov se spremeni predvsem pomemb-nost odnosov. Posameznik postane manj okupiran s sabo in bolj selektiven pri izbiri ljudi, s katerimi se druži. Površinski stiki postanejo manj pomembni, medtem ko se okrepijo globlji in bližnji odnosi. Poveča se potreba po samoti, saj star

človek z gerotranscendentno perspektivo več časa namenja meditaciji in refleksiji, manj pa materialnim rečem in površinskim odnosom. Pojavi se razlikovanje med sebstvom in družbenimi vlogami (v nekaterih primerih se pojavi potreba po prenehanju igranja določenih družbenih vlog), ki lahko vodi do užitka v kršenju družbenih pravil in norm, ki za posameznika niso več pomembne. Poleg tega se igrivost in posameznik se manj boji, da bi izpadel trapasto. Pojavi se vsakodnevna modrost – odpor do površnega ločevanja med tem, kaj je prav in kaj narobe, kar se kaže v vzdrževanju od podajanja sodb in deljenja nasvetov. Sledi transcendenca med dualizmom »prav in narobe«, kar se odraža v večji odprtosti in toleranci.

Da bi ugotovil, kolikšen delež populacije doživlja spremembe, povezane z gerotranscendenco, je Tornstam (2017) v skladu s teoretskimi dimenzijami teorije razvil tri lestvice gerotranscendence. Vse tri temeljijo na analizi poglobljenih intervjujev o spremembah v stališčih in perspektivah tekom življenja s petdesetimi ljudmi, starimi med 52 in 97 let, ki so bili k sodelovanju v raziskavi povabljeni po predavanju, na katerem je predstavil prvi oris teorije.

Lestvice za merjenje gerotranscendence so bile uporabljene v kvantitativnih raziskavah v zahodni in severni Evropi: na Švedskem (Tornstam 2017), Danskem (Raes in Marcoen 2001; Tornstam 2017), Nizozemskem (Sadler in dr. 2006; Braam in dr. 1998) in v Belgiji (Bruyneel, Marcoen in Soenens 2013). Po vedenju avtorja še ni bila izvedena nobena kvantitativna raziskava, ki bi proučevala gerotranscendenco v državah srednje, južne ali vzhodne Evrope.

V tem prispevku smo predtestirali prevod vprašalnika s 25 trditvami, ki je bil razvit za merjenje gerotranscendence v splošni populaciji. Cilj metodološke raziskave, na kateri temelji ta prispevek, je bil s pomočjo kognitivnih intervjujev⁴ preveriti in ustrezno prilagoditi instrument za merjenje gerotranscendence v Sloveniji. Namen prispevka je odgovoriti na vprašanja: 1) ali in v kolikšni meri je instrument za merjenje gerotranscendence primeren za uporabo v Sloveniji ter 2) kakšne prilagoditve so potrebne pred njegovo uporabo v Sloveniji. S tem prispevkom želimo prikazati pomen predtestiranja ne le pri vprašalnikih, ki jih sami razvijemo (prim. Agarwal 2011), temveč tudi pri prevodih mednarodnih merskih instrumentov.

Vsak prevajalec mednarodnega vprašalnika se sreča z dilemo, ali naj se pri prevodu čim bolj drži izvirne formulacije vprašanja ali naj obliko prevoda prilagodi drugačnemu kulturnemu okolju. Gre za razliko med dobesednim in

4. Rezultati kognitivnega testiranja so, kot bo podrobneje pojasnjeno v poglavju o metodi, lahko uporabni tudi za razumevanje in interpretacijo že pridobljenih kvantitativnih podatkov (Alaimo, Olson in Frongillo 1999).

prilagojenim prevodom. Dobesedni prevod je najbolj enostavna prevajalska tehnika, pri kateri se prevajalec v največji možni meri drži izvirne strukture in pomena vprašanja (Siegel 2018). O prilagojenem prevodu govorimo, kadar izvirno formulacijo vprašanja načrtno spremenimo, da bi bilo vprašanje bolj razumljivo in primerno za družbeno-kulturni kontekst ciljnega prevoda (pri čemer ne gre zgolj za jezikovno prilagoditev) (Dorer 2018). Prevajalec pri prilagojenem prevodu še vedno kot izhodišče vzame formulacijo vprašanja v izvirnem jeziku, a jo, kjer se izkaže za nujno potrebno, po posvetu s strokovnjaki, ki poznajo tako namen in cilj izvirnega vprašalnika kot tudi družbene in kulturne značilnosti ciljne skupine ljudi, lahko spremeni, tako da je bolj v skladu s strukturo in besediščem ciljne skupine (Siegel 2018). Z vidika mednarodne primerljivosti gre za izjemno delikaten proces, ki ga je poleg strokovnega znanja področnih ekspertov priporočljivo podkrepiti s pretestiranjem vprašalnika pri ciljni populaciji. Za največjo možno mednarodno primerljivost vprašalnika je treba poskrbeti, da imajo vprašanja v obeh jezikih enak pomen in enake konotacije pri respondentih v obeh kulturah (Siegel 2018).

3 Metoda

Prispevek temelji na kognitivnih intervjujih za pretestiranje vprašalnika. Tehnika kognitivnih intervjujev omogoča analizo miselnih procesov anketiranca med odgovarjanjem na anketna vprašanja. S tehniko podajanja definicij (Groves in dr. 2009) in tehniko pojasnilnih podvprašanj (Wills 1999) smo ugotavljali razumljivost in težavnost vprašanj, analizirali proces tvorjenja odgovorov na vprašanja ter predlagali prilagoditev nejasnih ali manj jasnih vprašanj v bolj jasna, skladna s teorijo in razumljiva. V ta namen je bilo januarja in februarja 2020 izvedenih 14 polstrukturiranih intervjujev. Predhodne raziskave o demografskih značilnostih, ki najpogosteje vplivajo na izvedbo kognitivnih intervjujev, so pokazale, da na način razmišljanja in izražanja anketiranca močno vplivata starost in izobrazba (Jobe, Keller in Smith 1996; Wright in Holliday 2007; Holliday 2003), kar smo upoštevali pri načrtovanju strukture namenskega vzorca, ki je bil pridobljen z metodo snežne kepe. K sodelovanju smo povabili ljudi z raznoliko izobrazbeno in starostno strukturo. Glede kraja bivanja so prevladovali prebivalci iz mestnega okolja. Pripadniki tako moškega kot ženskega spola so bili enakomerno zastopani, pri čemer je glede slednjih treba upoštevati omejitev, da je bila povprečna starost žensk za 18 let nižja od starosti moških. Demografska struktura vzorca je razvidna iz Tabele 1; številke v oklepajih pomenijo absolutno število intervjuvancev z določeno demografsko značilnostjo.

Tabela 1: Demografska struktura intervjuvancev.

Spol	Starost	Izobrazba	Vernost	Kraj bivanja
moški (7)	18-29 (4)	manj kot dokončana srednja šola (3)	verni (5)	mesto (11)
ženski (7)	30-59 (5)	dokončana 4-letna srednja šola (5)	neverni (9)	vas (3)
	60-87 (5)	več kot dokončana srednja šola (6)		

Analiza je potekala v dveh delih. V prvem koraku so bila na podlagi večinskih izjav identificirana težko razumljiva vprašanja in vprašanja, katerih odgovori niso zajeli vsebine, po kateri naj bi spraševala. Opravljena je bila deskriptivna analiza vsebin. Odgovori so bili analizirani s pomočjo kodirne matrice. Na podlagi rezultatov druge faze smo pripravili priporočila in ustrezno priredili merski instrument za uporabo v slovenskem prostoru.

4 Rezultati

Instrument za merjenje gerotranscendence je sestavljen iz 25 trditev. Deset trditev meri kozmično dimenzijo gerotranscendence, šest dimenzijo sebstva, devet dimenzijo samote, ki je povezana s teoretično dimenzijo družbenih in osebnih odnosov. Respondenti odgovarjajo, kako blizu je posamezna trditev njihovemu trenutnemu občutenju in doživljanju na štiristopenjski lestvici Likertovega tipa: zelo mi je blizu, blizu mi je, ni mi blizu in sploh mi ni blizu. Lestvica je bila prevedena v slovenščino⁵ iz angleškega prevoda avtorja (dr. Larsa Tornstama), ki je razvil izvirno švedsko lestvico. V skladu s tehniko pojasnilnih podvprašanj je raziskovalec pri vsaki trditvi vprašal intervjuvanca, kako jo razume. Pri bolj kompleksnih trditvah je uporabil tudi tehniko podajanja definicij, katere cilj je pridobiti vpogled v intervjuvančevo⁶ razumevanje posameznih pojmov. Na koncu intervjuja je bila preverjena tudi ustreznost lestvice.

Testiranih je bilo vseh 25 trditev. Šestnajst trditev je bilo intervjuvancem jasnih in jih za uporabo v slovenskem kulturnem okolju z izjemo manjših slogovnih popravkov nismo spremenili. Devet trditev je bilo za intervjuvance težko razumljivih, dvoumnih ali pa se je zanje izkazalo, da so jih interpretirali na način, ki ni bil v skladu z izvirnim namenom vprašalnika. Ta prispevek se osredotoča na teh devet vprašanj. Šest se jih nanaša na kozmično dimenzijo gerotranscendence, eno na dimenzijo sebstva, dve pa na dimenzijo osebnih in družbenih odnosov.

5. Pred izvedbo kognitivnih intervjujev je slovenski prevod lestvice pregledal in potrdil strokovnjak s področja sociologije staranja.

6. Beseda intervjuvanec se nanaša tako na ženski kot na moški spol.

4.1 Kozmična dimenzija

1. Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami.

Trditev opisuje za gerotranscendenco značilen občutek povezanosti in naklonjenosti do *prejšnjih generacij*. Po Tornstamu so *prejšnje generacije* naši predniki, kar pa mnogim intervjuvancem iz same trditve ni bilo jasno. Ob besedni zvezi *prejšnje generacije* so pomislili na starejše ljudi, ki so še živi. Posledično so se spremenile tudi interpretacije *močne povezanosti*, saj so se ta ob predpostavki, da gre za še živeče starejše ljudi, konkretizirale v realnih odnosih, ki so jih intervjuvanci imeli z njimi. To kaže, da je treba slovenski prevod vprašanja prilagoditi na način, ki bo zmanjšal konotacijo s še živečimi generacijami. Predlagamo, da se besedna zveza *prejšnje generacije* zamenja z *generacijami, ki so živele pred mano*.

2. Nadaljevanje življenja na Zemlji mi je pomembnejše od lastnega individualnega obstoja.

Trditev se nanaša na spremembo v odnosu do življenja in smrti. Za gerotranscendenco je značilna pomirjenost z lastno umrljivostjo. Pomirjenost izhaja iz vse večjega občutka povezanosti s prejšnjimi in prihodnjimi generacijami ter občutka, da je tvoje življenje zgolj eden od členov v nadaljevalni genetski verigi. Intervjuvanci so trditev označili za kompleksno in izjemno težko razumljivo, zaradi česar so potrebovali več časa, da so nanjo odgovorili. Po premisleku je največ intervjuvancev pomislilo, da gre za dihotomijo med lastnim interesom (egocentričnostjo) v sedanjosti in interesom zanamcev v prihodnosti, pri čemer so se mnogi neposredno dotaknili vprašanja podnebne pravičnosti. Da pri odgovarjanju na vprašanje ne bi prihajalo do pristranskosti, je treba tudi zadnji del trditve prilagoditi tako, da se zmanjša asociativnost z egocentričnostjo v zadnjem delu stavka.

Da bi dobili odgovore, ki bi bili bolj konsistentni s teorijo, predlagamo, da se iz trditve umakne besedna zveza življenje na Zemlji in se namesto tega zapiše življenja kot takega. Predlagamo tudi, da se beseda *individualnega* iz slovenskega prevoda izpusti in zapiše zgolj *pomembnejše od lastnega življenja*.

3. Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem. / Čutim se povezanega z vsem, kar je. / Čutim se povezanega z vsem stvarstvom.

Predvidevali smo, da si utegnejo intervjuvanci besedno zvezo *povezanost z vesoljem* težko predstavljati. Zato smo razvili še dve različici trditve, ki smo ju prav tako predtestirali. Vse tri različice se v skladu s teorijo nanašajo na »prekoračitev meje med osebo kot objektom in univerzalnim življenjem« (Tornstam 2017: 40–41).

Bolj kot razlike v samem razumevanju vsebine trditev so intervjuvanci opisovali razlike v asociacijah, ki jih s trditvami povezujejo. Večina si je ob povezanosti s celotnim vesoljem predstavljala povezanost tako z zemeljskimi kot zunajzemeljskimi pojavi. Posamezni intervjuvanci so omenjali še *spiritualnost*, povezanost z neznanimi, naključnimi dogodki in *energijo, ki kroži v vesolju*. Dva intervjuvanca sta izpostavila, da imata težave z besedo *celotno*, saj si nista mogla predstavljati povezave s celotnim vesoljem, medtem ko sta si povezanost z vesoljem lahko predstavljala.

Ko so intervjuvanci razmišljali o povezanosti z vsem, kar je, so potrebovali več časa, da so izoblikovali predstavo o tem, kaj naj bi trditev pomenila. Največ jih je po premisleku sklenilo, da se vse, kar je nanaša na vse, kar obstaja na planetu Zemlja (ljudje, narava, pojavi, način življenja).

Besedna zveza *povezanost z vsem stvarstvom* je bila razumljiva vsem intervjuvancem, vendar je spodbudila razmisleke v okviru krščanskega verovanja. Večina je ob stvarstvu pomislila na *zemeljski in zunajzemeljski svet* kot vse, kar je bilo ustvarjeno ali od narave ali od nas.

Kljub različnim konotacijam, ki so jih različne trditve prinašale, so intervjuvanci na koncu dejali, da bi pri vseh treh različicah odgovorili enako. Šest jih je menilo, da je najbolj razumljiva druga trditev, sedmim se je najbolj razumljiva zdela prva, zgolj dva sta dejala, da je najbolj razumljiva zadnja trditev. Vse tri trditve merijo eno najbolj abstraktnih dimenzij teorije, zato se bolj kot nižanju stopnje abstraktnosti trditve nagibamo k uporabi različice, ki so jo intervjuvanci sami prepoznali kot najbolj razumljivo.

Predlagamo, da se uporabi trditev *Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem*.

6. V življenju se zgodijo stvari, ki jih z znanostjo in razumom ni mogoče razložiti in morajo ostati nepojasnjene.

Trditev se nanaša na večjo odprtost do življenjskih skrivnosti, ki je značilna za gerotranscendenco. Da gre za sprejemanje skrivnostne dimenzije življenja, so intervjuvanci razumeli, niso pa mogli razumeti, zakaj bi karkoli moralo ostajati nepojasnjeno. Večinoma so trditev kritizirali in odgovarjali, da mogoče nekatere stvari res še niso bile pojasnjene, kar pa ne pomeni, da ne bodo pojasnjene v prihodnosti. Večina jih je pravilno predvidela, po čem naj bi trditev spraševala; predlagali so, da se besedna zveza *morajo ostati nepojasnjene* zamenja z *jih raje pustimo nepojasnjene, je tudi kul, da jih ne razumemo* ali *nič ni narobe, če ostanejo nepojasnjene*.

Na kar so intervjuvanci opozorili pri tem vprašanju, je problem dobesečnega prevoda, pri čemer je problem najverjetneje nastal že v prevodu iz švedske v angleško različico. V angleški različici je namreč že uporabljena fraza

need to be, ki je očitno v nasprotju z načrtovano vsebino trditve, ki naj bi se nanašala na sprejemanje skrivnostne dimenzije življenja.

Predlagamo, da se besedna zveza *morajo ostati nepojasnjene* v trditvi zamenja z *in zaradi mene lahko ostanejo nepojasnjene*.

8. Včasih čutim, da sočasno živim v preteklosti in sedanjosti.

Trditev se nanaša na preseganje meje med preteklostjo in sedanjostjo. Za gerotranscendenco je značilno brisanje jasnih meja med preteklostjo in sedanjostjo ter občutek, da si lahko hkrati v dveh časovnih obdobjih. Trditev se je pri naših intervjuvancih izkazala za ambivalentno. Izpostavili so, da lahko *preteklost* razumeš kot osebno preteklost ali kot zgodovinsko obdobje, kar pa ni v nasprotju s teorijo.

Kljub ugotovljeni ambivalentnosti predlagamo, da se ohrani prvotni prevod, vendar svetujemo previdnost pri interpretaciji podatkov, pridobljenih s to trditvijo.

9. Včasih močno čutim prisotnost ljudi, ki jih ni tu.

Trditev se v skladu s teorijo o gerotranscendenci nanaša na občutenje prisotnosti ljudi, ki so bodisi mrtvi bodisi geografsko oddaljeni. Med intervjuvanci je možnost (sicer pravilne) dvojne interpretacije povzročila zmedo. Preden so odgovorili, so se večinoma spraševali, ali trditev sprašuje po ljudeh, ki so še živi, ali pa se nanaša tudi na tiste, ki so že umrli. To je podaljšalo čas odgovarjanja. Nekateri te dileme niso imeli in so takoj pomislili bodisi na mrtve bodisi na žive ljudi, kar pa glede na teorijo ni problematično. Omejene dileme bi zmanjšali, čas za odgovor pa skrajšali, če bi poudarili, da so mišljeni ljudje, ki jih fizično ni tu.

Predlagamo, da se zadnji del trditve *ki jih ni tu* zamenja s *ki jih fizično ni tu*.

4.2 Dimenzija sebstva

11. Življenje, ki sem ga preživel/a, je skladno in smiselno.

Trditev se nanaša na proces *zorenja*, skozi katerega se posameznikova osebna biografija, ki je bila morda v prejšnjih obdobjih življenja dojeta kot neuravnotežena in kaotična, sestavi v skupno sliko. Oseba svoje življenje občuti, kot da tvori celoto. Po mnenju intervjuvancev je bila ta trditev najtežja in najmanj razumljiva. Skoraj vsi so razumeli, da jih vprašanje sprašuje po subjektivnem zadovoljstvu z dosedanjim življenjem. Predstavljali so si življenje, ki ni bilo zapravljeno, ki je imelo namen, kjer si zadovoljen s svojimi dosežki in odločitvami. Ko pa so bili naprošeni, naj pojasnijo, kaj zanje pomeni skladno in kaj smiselno življenje, so se mnogi znašli v zadregi. Pojavila so se vprašanja, kot je *Skladno s čim? Ne razumem*. Sledila so ugibanja, s čim vse bi lahko

bilo življenje skladno. Iz njihovih odgovorov je razvidno, da beseda *skladno* ničesar ne doda k večji razumljivosti trditve.

Predlagamo, da se beseda *skladno* izpusti in da se doda poudarek, da gre za doživljanje življenja kot celote. Trditev naj se preoblikuje v *Življenje, ki sem ga preživel/a, vidim kot smiselno celoto*.

4.3 Dimenzija samote oz. osebnih in družbenih odnosov

17. Rad/a spoznavam nove ljudi.

Trditev se nanaša na spremenjen pomen družbenih stikov. Po teoriji o gerotranscendenci v starosti postaneš bolj izbircen pri socialnih stikih in se raje odločaš za globlje odnose z redkimi kot površinske odnose s številnimi. Vsi intervjuvanci so bili mnenja, da je trditev razumljiva. Vendar se je pri odgovorih izkazalo, da ni tako enoznačna, kot je videti na prvi pogled. Problem so intervjuvanci videli v tem, da iz trditve ni jasno, ali opisuje željo po druženju oziroma splošno zanimanje za ljudi (kar je bila večinska interpretacija) ali željo po tem, da človeka poglobljeno spoznaš in z njim vzpostaviš odnos. Predvidevamo, da gre pri tej trditvi za slab prevod iz švedščine v angleščino, saj je v angleščini uporabljena beseda *meetings*, Tornstam pa v svoji teoriji nikjer eksplicitno ne omenja kakšnega koli vpliva srečanj ali srečevanj z ljudmi. Po teoriji naj bi trditev operacionalizirala dimenzijo zmanjševanja želje po druženju in ustvarjanju površinskih stikov.⁷

Predlagamo, da se trditev preoblikuje v *Rad/a srečujem nove ljudi in se družim z njimi*. Ne glede na prevod je takšna ubeseditiv bližje teoriji.

20. Zlahka delim dobre nasvete drugim ljudem.

Trditev se nanaša na vsakodnevno modrost, ki se po teoriji o gerotranscendenci kaže kot zavedanje, da je meja med tem, kaj je prav in kaj narobe, včasih zabrisana, zaradi česar se mnogi odrečejo deljenju nasvetov. Trditev kot celota je bila intervjuvancem delno razumljiva. Ambivalentnost se je pokazala v besedni zvezi *deljenje nasvetov*, saj so jo nekateri razumeli kot pripravljenost pomagati (kar je bila sicer večinska interpretacija), drugi pa kot vsiljevanje svojega mnenja. Analiza odgovorov kognitivnih intervjujev kaže, da sta pri tej ubeseditvi problematični besedi *zlahka* in *deljenje* ter besedna zveza *dober nasvet*.

Predlagamo, da se iz slovenske verzije vprašalnika umaknejo vsi trije problematični deli. Trditev naj se zapiše *Rad svetujem drugim ljudem*.

7. Gre za trditev z obratnim točkovanjem.

5 Diskusija

Teorije o gerotranscendenci v Sloveniji še nismo proučevali, zaradi česar še ne vemo, ali je psihosocialni razvoj, kot ga opisuje Tornstam, pojav, ki bi ga zaradi pozitivnih učinkov na stare ljudi v severni in zahodni Evropi veljalo spodbujati tudi v Sloveniji. Da bi to ugotovili, potrebujemo raziskavo, ki bo kakovostno merila pojav in razširjenost gerotranscendence v Sloveniji. Preden se lotimo raziskovanja, moramo poskrbeti, da merski instrument ustreza našemu kulturnemu okolju. S pomočjo 14 kognitivnih intervjujev smo pretestirali lestvico za merjenje gerotranscendence s 25 trditvami.

Vprašalnik, ki smo ga pretestirali, sledi tridelni teoretski strukturi teorije. Kozmično dimenzijo meri deset vprašanj, dimenzijo sebstva šest vprašanj, dimenzijo samote pa devet vprašanj. Za najmanj razumljiva so se izkazala vprašanja, ki merijo kozmično dimenzijo, kar predstavlja velik problem, saj gre za jedrno dimenzijo teorije (Tornstam 2017). Od desetih trditev v tej dimenziji je bilo šest trditev bodisi slabo razumljivih bodisi niso zajele vsebine, po kateri naj bi spraševala. Intervjuvanci so imeli težave z razumevanjem ene izmed šestih trditev, ki so se nanašale na dimenzijo sebstva, in z dvema, ki sta se nanašali na dimenzijo osebnih in družbenih odnosov. Razmeroma velik delež slabo razumljivih vprašanj potrjuje, da je gerotranscendence kompleksen in abstrakten konstrukt, ki ga ni lahko kvantitativno opazovati (Tornstam 2017; Jönson in Magnusson 2001; Cozort 2008; Asiri in dr. 2019). Kognitivni intervjuji, s katerimi smo pretestirali vprašalnik, so pokazali, da veliko izhodiščnih prevodov trditev ni pravilno merilo teoretskih konstruktov, ki jih teorija o gerotranscendenci predpostavlja, zaradi česar smo v tem prispevku predlagali drugačno ubeseditvev teh trditev. Verjamemo, da bodo novi prilagoditveni prevodi prinesli bolj kakovostne podatke.

V postopku pretestiranja vprašalnika smo odkrili tudi nekaj pomembnih razlik v razumevanju trditev glede na demografske značilnosti intervjuvancev. Podatki so zanimivi tudi s sociološkega gledišča, vendar jih v tem članku na ta način ne bomo podrobneje razčlenjevali. Osredotočili se bomo na metodološke implikacije zbranih podatkov, ki so nas opozorili na možnost nastanka sistematičnih merskih napak, če ostane merski instrument nespremenjen. Pri šestih trditvah so razlike v razumevanju trditev v grobem sledile stopnji izobrazbe intervjuvancev, pri petih spolu in pri treh starosti intervjuvanca. Razlike v razumevanju trditve med vernimi in nevernimi intervjuvanci so se pokazale zgolj pri eni trditvi.

5.1 Spol

Ženske⁸ so praviloma bolj kot moški poudarjale pomen odnosov in pri svojem razumevanju bolj kot moški izhajale iz umeščenosti v mrežo odnosov z drugimi ljudmi. Pri trditvi *Včasih močno čutim prisotnost ljudi, ki jih ni tu so, denimo, ženske ob besedni zvezi ljudi, ki jih ni tu pogosteje kot moški pomislile na ljudi, ki so jim bili blizu, a so umrli. Najpogosteje je šlo za družinske člane. Moški so v večji meri razmišljali o prisotnosti ljudi, ki so še živi. Ženske so si tudi v večji meri predstavljale konkretne ljudi in povezave z njimi, medtem ko so moški vprašanje razumeli v bolj abstraktnem smislu, kot denimo *povezanost z idejami ljudi, ki so živeli pred njimi*. Intervjuvanci obeh spolov so občutek *prisotnosti* najbolj povezovali s spominjanjem osebe, ki jo pogrešaš. Ena ženska in en moški sta močan občutek prisotnosti razložila kot to, da pomisliš, kako bi nekdo, ki ga fizično ni tu, v tej situaciji reagiral. En moški je trditev interpretiral kot pogovarjanje z nekom, ki ga ni, in razumel, da trditev sprašuje po osebni motnji.*

Večje razlike glede na spol intervjuvanca so se pokazale tudi pri trditvi *Življenje, ki sem ga preživel/a, je skladno in smiselno*. Največ moških intervjuvancev si je *skladnost življenja* predstavljalo kot življenje, ki je skladno z lastnimi cilji, največ žensk pa z lastno idejo o tem, kakšno bi življenje moralo biti. Tako moški kot ženske so omenjali tudi skladnost z normami in pravili, vendar šele, ko so bili naprošeni, naj povedo, kaj si predstavljajo pod besedno zvezo *skladnost življenja*. Ena ženska je *skladnost življenja* pojasnila kot življenje *brez nekih večjih posegov, ki bi življenje totalno raztreščili*.

Besedno zvezo *smiselnost življenja* so si intervjuvanci lažje predstavljali. Samo en moški je bil mnenja, da je vprašanje nesmiselno v luči dejstva, da je vsako življenje smiselno. Sicer pa so tako moški kot ženske omenjali, da je za njih *smiselno življenje* tisto življenje, v katerem si zadovoljen s svojimi dosežki, pri čemer pa so se pojavile razlike v tem, kaj so šteli kot dosežke v življenju. Ženske so denimo omenjale življenje, v katerem *vzgojiš otroke*, življenje, s katerim *ne povzročiš škode drugim*, in življenje, v katerem je *vse gladko potekalo*. Moški pa so poudarjali življenje, v katerem *razviješ svoj potencial*, in življenje, v katerem si *zadovoljen z lastnimi odločitvami*. Moški opisi smiselnega življenja delujejo bolj osredotočeni na samorealizacijo, medtem ko je videti, da ženske malenkost bolj poudarjajo smisel, ki izhaja iz uravnavanja odnosov z drugimi.

Rezultati so v skladu z ugotovitvami drugih raziskav, ki so tudi pokazale podobne razlike po spolu, denimo, da imajo ženske močnejši občutek družinske

8. Pri interpretaciji spolnih razlik velja biti previden, saj so bile ženske, s katerimi smo opravili intervjuje, v povprečju 18 let mlajše od moških. Povprečna starost žensk je bila 39 let, moških pa 57 let.

dolžnosti (Altfeld 2014) ali pa da so odnosne vezi med očetom in otroki pogosto bolj instrumentalne ali obvezne kot ljubeče (Lawton, Silverstein in Bengtson 1994).

5.2 Starost

Razlike v odgovorih, ki so se pokazale glede na starost intervjuvancev, so močno odražale njihovo mesto, ki ga trenutno zasedajo v svojem življenjskem poteku. Tako so denimo pri trditvi *Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami* intervjuvanci v starostni skupini od 18 do 30 let⁹ ob besedni zvezi *prejšnje generacije* skoraj brez izjeme pomislili na svoje stare starše (ena intervjuvanka je pomislila tudi na zgodovinske generacije). V starostni skupini od 30 do 59 let so bolj kot mlajši ali starejši od njih *prejšnje generacije* povezovali s starimi ljudmi, ki ne tvorijo dela sorodstvene mreže, temveč se z njimi srečujejo pri svojem delu. To je najverjetneje posledica dejstva, da imajo v zaposlitvenem obdobju življenjskega poteka bolj intenzivne stike s starimi ljudmi v okviru svoje službe. V starostni skupini od 60 do 87 let sta dva intervjuvanca kot *prejšnjo generacijo* razumela svojo generacijo – torej povezanost s prijatelji iz otroštva, ki so bodisi umrli bodisi živijo drugje.

Pri tem vprašanju je zanimivo tudi, da so ob besedi *prejšnje generacije* skoraj vsi intervjuvanci pomislili na stare ljudi. Le redki so si pod besedno zvezo predstavljali zgodovinske generacije v smislu starostno nediferenciranih ljudi, ki so živeli pred njegovim časom. To bi lahko bilo tudi posledica prevladujočega družbenega imaginarija, ki stare ljudi slika kot ljudi, ki ne uspejo držati koraka s časom (Nelson 2017; Palmore 1990; Tornstam 2006), in odraža prepričanje, da so mlajše generacije na mnogih področjih že izrinile stare ljudi do te mere, da so postali *preteklost* v sedanjosti (Beauvoir 2018, 2020).

5.3 Vernost

Vernost se je kot možen dejavnik različnega razumevanja med intervjuvanci pokazala zgolj pri trditvi *Nadaljevanje življenja na Zemlji mi je pomembnejše od lastnega individualnega obstoja*. Razumevanje med nevernimi intervjuvanci je bilo bližje razumevanju, ki ga je predpostavil Tornstam (2017), ko je razvil vprašanje, saj so v trditvi videli dihotomijo med nadaljevanjem vsega življenja in lastno minljivostjo. Intervjuvanci, ki so zase dejali, da so verni, so izjavo v večji meri razumeli, kot da jih sprašuje po dihotomiji med solidarnostjo in egocentričnostjo. To bi lahko bilo posledica strožjega verskega prepričanja oziroma morale,

9. Pri interpretaciji starostnih razlik v odgovorih je potrebna pazljivost, saj so starostno skupino od 18 do 30 let sestavljale izključno ženske. V preostalih starostnih skupinah sta bila zastopana oba spola.

kar se je pri eni intervjuvanki manifestiralo v razumevanju izjave kot dihotomije med življenjem na Zemlji ali življenjem v onostranstvu.

5.4 Izobrazba

Višje izobraženi intervjuvanci so trditve na splošno razumeli na višji ravni abstraktnosti kot tisti z nižjo izobrazbo. To se je pokazalo že pri prvi trditvi *Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami*, pri kateri so si višje izobraženi kot prejšnje generacije v večji meri predstavljali abstraktno povezanost z umrlimi, srednje in nižje izobraženi pa konkretno povezanost s še živečimi starejšimi ljudmi. To se je ponovilo pri razumevanju *močne povezanosti*. Manj izobraženi so *močno povezanost* razumeli izključno kot ohranjanje konkretnih družbenih stikov in biti v odnosu z osebo. Intervjuvanci s srednješolsko izobrazbo so temu dodali še *to, da imaš z osebo nekaj skupnega, podedovano znanje in občutek emocionalne povezanosti*. Najbolj izobraženi pa so *močno povezanost* razumeli še širše, in sicer kot *zanimanje za prednike, sposobnost, da se vživiš v osebo in zavedanje o lastnem izvoru*. Razumevanje vprašanja na vse bolj abstraktni ravni in podajanje vse kompleksnejših razlag, ko se premikamo proti intervjuvancem z višjo stopnjo izobrazbe, kaže na postopno naraščanje lingvistične sofistikacije (Siegel 2018). Enak vzorec se je pojavil tudi pri razumevanju drugih trditev.

5.5 Povzetek ključnih ugotovitev

Teorija o gerotranscendenci v slovenski akademski in javni prostor prinaša znanje o trenutno spregledanem razvojnem vzorcu v starosti, ki ga je še treba empirično preveriti. V uvodu smo omenili, kako pomembno je predtestiranje vprašalnika, zlasti pred prvo uporabo merskega instrumenta ali uporabo v novem kulturnem okolju (Mohorko 2015). To se je izkazalo še posebej pomembno pri kompleksnih teoretskih konstruktih, ki se jih težko kvantitativno meri. V tem prispevku smo ugotovili, da je od 25 trditev instrumenta za merjenje gerotranscendence za uporabo v Sloveniji 16 primernih in razumljivih. Za preostalih devet smo podali predloge, kako jih prilagoditi, da bodo bolj razumljivi in jasni.

S predtestiranjem vprašalnika s pomočjo kognitivnih intervjujev smo izpostavili pomembne razlike v razumevanju trditev med različnimi demografskimi skupinami in s tem dobili vpogled v to, do kakšnih sistematičnih merskih napak bi prihajalo, če instrumenta za merjenje gerotranscendence ne bi prilagodili slovenskemu kulturnemu okolju. Trditve smo glede na rezultate raziskave primerno popravili in s tem zmanjšali možnost nastanka sistematičnih merskih napak. Pridobljena spoznanja nam bodo pomembno pomagala pri razumevanju in interpretaciji podatkov, ki jih bomo kasneje pridobili s kvantitativno raziskavo (Alaimo, Olson in Frongillo 1999).

S tem smo opravili prvi (kvalitativni) korak v procesu predtestiranja vprašalnika za merjenje gerotranscendence v Sloveniji, ki je nujen, če želimo kasneje pridobiti dovolj kakovostne podatke za informiranje trenutnih javnih politik, programov in strategij staranja pri nas.

Afilijacije in zahvale

Doseženi raziskovalni rezultati so nastali v okviru nalog, ki so bile (so)financirane iz državnega proračuna po pogodbah, sklenjenih med ARRS in izvajalcem. Za komentarje in pripombe na prvo različico članka se avtor zahvaljuje dr. Slavku Kurdiji in Sinji Čož. Hvaležen je tudi Tomažu Gerdini za jezikovna in slogovna priporočila ter anonimnima recenzentoma za pomoč pri oblikovanju končne verzije članka.

SUMMARY

Introduction

Current aging theories can be roughly categorized as biological and psychosocial theories. Among the two, psychosocial theories are less developed and understudied. Consequently, our understanding of the lifespan development among older people is limited. The theory of gerotranscendence offers new insights to scientists and practitioners who deal with life-long development in Slovenia. However, since psychosocial aging is a context-based construct and the theory has been developed in Northern Europe, we as a southeastern European community need to test it on our population. For this we need a culturally adapted measuring instrument.

Theoretical framework

This paper is based on an extensive literature on the theory of gerotranscendence. The theory was developed by Lars Tornstam and received broad international recognition. The theory of gerotranscendence is a psychosocial gerontological theory with a developmental perspective that focuses on the individual. It understands old age as a distinct phase of life. The construct of gerotranscendence has three dimensions: cosmic dimension, coherence dimension and solitude dimension. Each of the dimensions represents a subscale on the 25-item questionnaire. The cosmic, coherence and solitude dimensions consist of ten, six and nine items, respectively. The items on the scale are arranged in the form of a 4-point Likert-type scale (strongly agree = 4 to strongly disagree = 1).

Method

This paper is based on the methodological study conducted in Slovenia between January and February 2020. The aim of the study was to evaluate and adapt the gerotranscendence scale designed by Tornstam for use in Slovenia. First, the scale was translated into Slovenian and culturally adapted. The translated questionnaire was pre-tested with the cognitive interviewing method. The sample of 14 respondents was collected using the snowball method. The sample consisted of the same number of men and women. The oldest respondent was 87 years old, while the youngest was 18 years old. For five respondents, the highest educational level achieved was a high school diploma, three respondents had lower and six higher educational level. About one third of the sample (five respondents) considered themselves religious. A descriptive content analysis was carried out to analyse the data.

Results

The respondents were asked to express their opinion on the items of the scale. The responses showed that out of 25 items that comprised the Slovenian version of the gerotranscendence scale, three required minor semantic changes, while nine required substantial revisions because they were either not clear enough, confusing, misinterpreted by the respondents or otherwise problematic. Of the three subdimensions, the cosmic dimension proved to be the least comprehensible for adults in Slovenia. The respondents reported problems with understanding six of the items on the cosmic subscale, one of the items on the coherence subscale and two of the items on the solitude subscale. By the means of cognitive interviewing, this paper highlights important differences in understanding of the problematic items, and offers suggestions for their rewording.

Discussion

First, by pointing to the relatively high proportion of initially unclear items (nine), the present study supports the findings of previous studies which concluded that gerotranscendence is a complex and abstract construct that is not easily observable by quantitative means. Secondly, with regard to the understanding of certain items, the analysis unveiled gender, age, educational and religious differences. These differences would lead to systematic measurement errors if the items were not properly revised.

The results indicate that nine out of 25 items of the Slovenian version of the gerotranscendence scale need to be reformulated before the instrument is fully applicable to the adults living in the community in Slovenia. With suggestions

on how to reformulate them, this paper represents a first step towards measuring the construct of gerotranscendence in Slovenia.

Literatura

- Agarwal, Naresh Kumar (2011): Verifying Survey Items for Construct Validity: A Two-Stage Sorting Procedure for Questionnaire Design in Information Behavior Research. *Proceedings of the ASIST Annual Meeting* 48. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1002/meet.2011.14504801166> (4. 6. 2020).
- Alaimo, Katherine, Christine M. Olson, in Frongillo, Edward A. (1999): Importance of Cognitive Testing for Survey Items: An Example from Food Security Questionnaires. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 31 (5): 269-75. Dostopno prek: [https://doi.org/10.1016/s0022-3182\(99\)70463-2](https://doi.org/10.1016/s0022-3182(99)70463-2) (4. 6. 2020).
- Altfeld, Susan (2014): Caring for Elderly Fathers: The Impact of Family Disruption on Later Life Parent-Child Relationships. [Doktorska disertacija]. Chicago: University of Illinois. Dostopno prek: <http://hdl.handle.net/10027/16649> (4. 6. 2020).
- Asiri, Shahla, Mahshid Foroughan, Reza Fadayevatan, Maryam Rassouli, in Montazeri, Ali (2019): Psychometric Properties of the Persian Version of the Gerotranscendence Scale in Community-Dwelling Older Adults. *Educational Gerontology*, 45 (10): 636-44. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1080/03601277.2019.1678289> (4. 6. 2020).
- Atchley, Robert C. (1999): *Continuity and Adaptation in Aging Creating Positive Experiences*. Baltimore in London: The Johns Hopkins University Press.
- Beauvoir de, Simone (2018): *Starost I – Stališče Zunanjosti*. Ljubljana: OPRO, zavod za aplikativne študije.
- Beauvoir de, Simone (2020): *Starost II – Biti-v-Svetu*. Ljubljana: OPRO, zavod za aplikativne študije.
- Braam, Arjan W., Dorly J. H. Deeg, Theo G. van Tilburg, Aartjan T. F. Beekman, in van Tilburg, Willem (1998): Gerotranscendence as a Life Cycle Perspective: An Initial Empirical Approach among the Elderly in The Netherlands. *Tijdschrift Voor Gerontologie En Geriatrie*, 29 (1): 24-32. Dostopno prek: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9536511> (4. 6. 2020).
- Bruyneel, Sabrina, Alfons Marcoen, in Soenens, Bart (2013): Gerotranscendence: Components and Spiritual Roots in the Second Half of Life. *Journal of Chemical Information and Modeling*, 53 (9): 1689-1699. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004> (4. 6. 2020).
- Cozort, Rachel (2008): Revising the Gerotranscendence Scale for Use with Older Adults in the Southern United States and Establishing Psychometric Properties of the Revised Gerotranscendence Scale. [Doktorska disertacija]: The University of North Carolina at Greensboro. Dostopno prek: <https://libres.uncg.edu/ir/listing.aspx?id=639> (4. 6. 2020).
- Dorner, Brita (2018): *European Social Survey (2018): ESS Round 9 Translation Guidelines*. London: ESS ERIC Headquarters. Dostopno prek: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round9/methods/ESS9_translation_guidelines.pdf (4. 6. 2020).

- Erikson, Erik, in Erikson, Joan M. (1998): *The Life Cycle Completed*. New York: W.W. Norton.
- Groves, Robert M., Floyd J. Jr. Fowler, Mick P. Couper, James M. Lepkowski, Eleanor Singer, in Tourangeau, Roger (2009): *Survey Methodology*. 2nd Edition. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Ltd.
- Havinghurst, Robert J. (1961): *Successful Aging*. *The Gerontologist*, 1 (1): 8-13.
- Holliday, Robyn E. (2003): *The Effect of a Prior Cognitive Interview on Children's Acceptance of Misinformation*. *Applied Cognitive Psychology*, 17 (4): 443-57. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1002/acp.879> (4. 6. 2020).
- Jobe, Jared B., David J. Keller, in Smith, Albert F. (1996): *Cognitive Techniques in Interviewing Older People*. V N. Schwarz (ur.): *Answering Questions: Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research*: 197-221. San Francisco, California: Jossey-Bass Publishers.
- Jönson, Håkan, in Magnusson, Jan Arne (2001): *A New Age of Old Age? Gerotranscendence and the Re-Enchantment of Aging*. *Journal of Aging Studies*, 15 (4): 317-31. Dostopno prek: [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(01\)00026-3](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(01)00026-3) (4. 6. 2020).
- Lawton, Leora, Merrill Silverstein, in Bengtson, Vern (1994): *Affection, Social Contact, and Geographic Distance between Adult Children and Their Parents*. *Journal of Marriage and the Family*, 56 (1): 57. Dostopno prek: <https://doi.org/10.2307/352701> (4. 6. 2020).
- Mohorko, Anja (2015): *Ovrednotenje tehnik kognitivnega intervjuja kot metode za predtestiranje anketnih vprašalnikov*. [Doktorska disertacija]: Ljubljana: FDV, Univerza v Ljubljani.
- Nelson, Todd D. (2017): *Ageism : Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Second edition. Cambridge Massachusetts; London England: The MIT Press.
- Palmore, Erdman Ballagh (1990): *Ageism : Negative and Positive*. New York: Springer Publishing Company.
- Phillips, Judith, Kristine Ajrouch, in Hillcoat-nallétamby, Sarah (2010): *Key Concepts in Social Gerontology*. Repr. Los Angeles [etc.]: SAGE.
- Raes, F., in Marcoen, A. (2001): *Gerotranscendence in de tweede levenshelft: een eerste empirische benadering in Vlaanderen [Gerotranscendence in the Second Half of Life: First Empirical Investigation in Flanders]*. *Tijdschrift Voor Gerontologie En Geriatrie*, 32 (4): 150-59.
- Renner, Tanja (1997): *Rastoča Manjšina: Problem negovalnega dela*. *Družboslovne Razprave*, XIII (24/25): 40-48.
- Rowe, John W., in L. Kahn, Robert (1997): *Successful aging*. *The gerontologist*, 37 (4): 433-440.
- Sadler, Euan A., Arjan W. Braam, Marjolein I. Broese van Groenou, Dorly J. H. Deeg, in Van der Geest, Sjaak (2006): *Cosmic Transcendence, Loneliness, and Exchange of Emotional Support with Adult Children: A Study among Older Parents in The Netherlands*. *European Journal of Ageing*, 3 (3): 146-54. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1007/s10433-006-0033-1> (4. 6. 2020).

- Siegel, Jacob S. (2018): *Demographic and Socioeconomic Basis of Ethnolinguistics*. [e-knjiga]. New York: Springer Publishing Company.
- Štebe, Katarina (2014): Neenakosti starih ljudi v sodobnih družbah kot predmet socialne gerontologije. *Družboslovne Razprave*, XXX (77): 49–69.
- Stuart-Hamilton, Ian (2011): *An Introduction to Gerontology*. Cambridge UK; New York: Cambridge University Press.
- Suzuki, Daisetz Teitaro, Erich Fromm, in De Martino, Richard (1974): *Zen Buddhism & Psychoanalysis*. London: Souvenir Press.
- Tornstam, Lars (1989): Gero-Transcendence: A Meta-Theoretical Reformulation of the Disengagement Theory. *Aging: Clinical and Experimental Research*, 1 (1): 55–63.
- Tornstam, Lars (1996a): Caring for the Elderly: Introducing the Theory of Gerotranscendence as a Supplementary Frame of Reference for Caring for the Elderly. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 10: 144–50.
- Tornstam, Lars (1996b): Gerotranscendence: A Theory about Maturing into Old Age. *Journal of Aging and Identity*, 1: 37–50.
- Tornstam, Lars (1997a): Gerotranscendence in a Broad Cross Sectional Perspective. *Journal of Aging and Identity*, 2 (1): 17–36.
- Tornstam, Lars (1997b): Life Crises and Gerotranscendence. *Journal of Aging and Identity*, 2: 171–131.
- Tornstam, Lars (2000): Transcendence in Later Life. *Generations*, 23 (4): 10–14.
- Tornstam, Lars (2006): The Complexity of Ageism. A Proposed Typology. *International Journal of Ageing and Later Life*, 1 (1): 43–68. Dostopno prek: <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.061143> (4. 6. 2020).
- Tornstam, Lars (2011): Maturing into Gerotranscendence. *Journal of Transpersonal Psychology*, 43 (2): 166–80. Dostopno prek: www.soc.uu.se/research/gerontology/gerotrans (4. 6. 2020).
- Tornstam, Lars (2017): *Gerotranscendence: Razvojná teorija o dobrem staranju*. Ljubljana: OPRO, zavod za aplikativne študije.
- Tornstam, Lars, in Törnqvist, Malin (2000): Nursing Staff's Interpretations of 'Gerotranscendental Behavior' in the Elderly. *Journal of Aging and Identity*, 5 (1): 15–29. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1023/A:1009593330962> (4. 6. 2020).
- Wadensten, Barbro (2002): *Gerotranscendence from a Nursing Perspective: From Theory to Implementation*. [Doktorska disertacija]. Uppsala: Uppsala University.
- Wadensten, Barbro (2007): The Theory of Gerotranscendence as Applied to Gerontological Nursing – Part I. *International Journal of Older People Nursing*, 2 (4): 289–94. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1111/j.1748-3743.2007.00085.x> (4. 6. 2020).
- Wadensten, Barbro, in Carlsson, Marianne (2003): Theory-Driven Guidelines for Practical Care of Older People, Based on the Theory of Gerotranscendence. *Journal of Advanced Nursing*, 41 (5): 462–70. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2003.02554.x> (4. 6. 2020).
- Wadensten, Barbro, in Carlsson, Marianne (2007): The Theory of Gerotranscendence in Practice: Guidelines for Nursing – Part II. *International Journal of Older*

People Nursing, 2 (4): 295–301. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1111/j.1748-3743.2007.00086.x> (4. 6. 2020).

WHO (2011): Humanity's Aging Living Longer New Disease Patterns Longer Lives and Disability New Data on Aging and Health Assessing the Cost of Aging and Health Care Changing Role of the Family Suggested Resources. Dostopno prek: https://www.who.int/ageing/publications/global_health.pdf?ua (4. 6. 2020).

Wills, Gordon (1999): Cognitive Interviewing: A "How to" Guide. Dostopno prek: <https://www.hkr.se/contentassets/9ed7b1b3997e4bf4baa8d4eceed5cd87/gordonwillis.pdf> (4. 6. 2020).

Wright, Allison M., in Holliday, Robyn E. (2007): Enhancing the Recall of Young, Young-Old and Old-Old Adults with Cognitive Interviews. Applied Cognitive Psychology, 21 (1): 19–43. Dostopno prek: <https://doi.org/10.1002/acp.1260> (4. 6. 2020).

Podatki o avtorju

Otto Gerdina

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,

Kardeljeva ploščad 4, 1000 Ljubljana

Elektronski naslov: otto.gerdina@fdv.uni-lj.si

Priloga A –

Izvirni in prilagojeni instrument za merjenje gerotranscendence

Izvorni (angleški) vprašalnik ¹⁰	Testirani vprašalnik	Predlog slovenskega vprašalnika
1) I feel a strong connection with earlier generations.	1) Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami.	1) Čutim močno povezanost z generacijami, ki so živele pred mano.
2) Knowing that life on Earth will continue is more important than my individual life.	2) Nadaljevanje življenja na Zemlji mi je pomembnejše od lastnega individualnega obstoja.	2) Nadaljevanje življenja kot takega mi je pomembnejše od lastnega življenja.
3) I feel connected with the entire universe.	3) Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem.	3) Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem.

10. Vzeto iz Cozort, R. (2008): Revising the Gerotranscendence Scale for Use with Older Adults in the Southern United States and Establishing Psychometric Properties of the Revised Gerotranscendence Scale.

Izvorni (angleški) vprašalnik	Testirani vprašalnik	Predlog slovenskega vprašalnika
4) I feel that I am a part of everything alive.	4) Čutim, da sem del vsega živega.	4) Čutim, da sem del vsega živega.
5) I am afraid of death.*	5) Bojim se smrti.	5) Bojim se smrti.
6) Some things that happen in life can't be explained by logic and science and need to be left unresolved.	6) V življenju se zgodijo stvari, ki jih z znanostjo in razumom ni mogoče razložiti in morajo ostati nepojasnjene.	6) V življenju se zgodijo stvari, ki jih z znanostjo in razumom ni mogoče razložiti, in zaradi mene lahko ostanejo nepojasnjene.
7) It seems unfair that I must die sometime when life on Earth just continues.*	7) Ne zdi se mi pravično, da bom nekega dne umrl/a, medtem ko se življenje na Zemlji preprosto nadaljuje.	7) Ne zdi se mi pravično, da bom nekega dne umrl/a, medtem ko se življenje na Zemlji preprosto nadaljuje.
8) Sometimes I feel like I live in the past and present simultaneously.	8) Včasih čutim, da sočasno živim v preteklosti in sedanjosti.	8) Včasih čutim, da sočasno živim v preteklosti in sedanjosti.
9) I can feel a strong presence of people who are elsewhere.	9) Včasih močno čutim prisotnost ljudi, ki jih ni tu.	9) Močno lahko čutim prisotnost ljudi, ki jih fizično ni tu.
10) Genealogy research seems interesting to me.	10) Raziskovanje družinskega drevesa se mi zdi zanimivo.	10) Raziskovanje družinskega drevesa se mi zdi zanimivo.
11) The life I have lived has coherence and meaning.	11) Življenje, ki sem ga preživel/a, je skladno in smiselno.	11) Življenje, ki sem ga preživel/a, vidim kot smiselno celoto.
12) My life feels chaotic and disrupted.*	12) Moje življenje se zdi kaotično in nepovezano.	12) Svoje življenje občutim kot kaotično in nepovezano.
13) I take myself very seriously.*	13) Samega/Samo sebe jemljem zelo resno.	13) Samega/samo sebe jemljem zelo resno.
14) To be honest, I must say that I am the most important thing in the world.*	14) Če sem iskren/a, menim, da sem najpomembnejša stvar na svetu.	14) Če sem iskren/a, menim, da sem najpomembnejša stvar na svetu.
15) I find it easy to laugh at myself.	15) Zlahka se nasmejim samemu/sami sebi.	15) Zlahka se nasmejim samemu/sami sebi.
16) My personality has both female and male components.	16) Moja osebnost ima tako moško kot žensko plat.	16) Moja osebnost ima tako moško kot žensko plat.
17) I like meetings with new people.*	17) Rad/a spoznavam nove ljudi.	17) Rad/a srečujem nove ljudi in se družim z njimi.
18) I like to be by myself better than being with others.	18) Raje sem sam/a kot z drugimi.	18) Raje sem sam/a kot z drugimi.

19) I need something going on all the time in order to feel good.*	19) Da se počutim dobro, se mi mora ves čas nekaj dogajati.	19) Da se počutim dobro, se mi mora ves čas nekaj dogajati.
20) I find it easy to give other people good advice.*	20) Zlahka delim dobre nasvete drugim ljudem.	20) Rad/a svetujem drugim ljudem.
21) Being at peace and philosophizing by myself is important for my well-being.	21) Mir in razmišljanje v samoti sta pomembna za moje dobro počutje.	21) Mir in razmišljanje v samoti sta pomembna za moje dobro počutje.
22) I find it easy to see what's right and wrong in other people's behavior.*	22) Zlahka ločim med tem, kaj je prav in kaj narobe v vedenju drugih ljudi.	22) Zlahka ugotovim, kdaj drugi ravnajo prav in kdaj narobe.
23) I am often afraid of asking stupid questions and embarrassing myself in front of others.*	23) Pogosto me je strah, da bom vprašal/a kaj neumnega in se pred drugimi osramotil/a.	23) Pogosto me je strah, da bom vprašal/a kaj neumnega in se pred drugimi osramotil/a.
24) For me, having a high material standard is among the most important things in my life right now.*	24) Zame je trenutno najpomembnejše, da sem v življenju dobro materialno preskrbljen/a.	24) Trenutno mi je visok materialni standard ena najpomembnejših stvari v življenju.
25) For me, being active in my work and other things is among the most important things in my life right now.*	25) Biti aktiven, tako v službi kot sicer, je zame trenutno ena najpomembnejših stvari v življenju.	25) Trenutno je zame ena najpomembnejših stvari v življenju, da sem pri svojem delu in drugih stvareh aktiven.

Priloga B – Izsek iz kodirne matrice

Udeleženci / Vprašanje	Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami.	Nadaljevanje življenja na Zemlji mi je pomembnejše od lastnega individualnega obstoja.	Čutim se povezanega z vsem, kar je.	Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem.
Ž1	dobri odnosi s starimi starši ohranjanje stikov z babico in dedkom	solidarnost z zanamci (pomisli na skrb za okolje, nato odgovori v smislu medgeneracijskega prenosa znanja in denarja)	povezanost z naravo in ljudmi več generacij sprejemanje sveta okoli sebe	povezanost z bogom in vesoljno energijo v duhovnem smislu notranji občutek povezanosti

Udeleženci / Vprašanje	Čutim močno povezanost s prejšnjimi generacijami.	Nadaljevanje življenja na Zemlji mi je pomembnejše od lastnega individualnega obstoja.	Čutim se povezanega z vsem, kar je.	Čutim, da sem povezan/a s celotnim vesoljem.
Ž2	<p>(prva misel) gre za povezavo z mladimi</p> <p>razumevanje staršev in starih staršev</p> <p>povezanost s sorodniki, ki so živeli v času socializma</p> <p>spomin na stare starše in druge prednike</p> <p>ne čuti povezanosti z generacijami, ki so živele pred starimi starši</p>	delovanje bodisi v lastno individualno korist bodisi na račun koristi drugih	nejasno vprašanje povezanost z vsem živim, okoljem, ljudmi in naravo	<p>biti del energetskega sistema, ki mu pravimo vesolje</p> <p>povezanost lastne notranje energije z energijo vesolja</p> <p>pridih znanosti</p>
Ž3	<p>dobri odnosi s starimi ljudmi</p> <p>dober odnos s starši</p> <p>razumevanje staršev</p>	delovanje, ki koristi življenju po reinkarnaciji na račun tukajšnjega življenja	povezanost z naravo, ljudmi, živalmi in svetom	povezanost z naravo, ljudmi, živalmi in svetom
M1	<p>pripravljenost učiti se od starejših od sebe</p> <p>pripravljenost učiti se od staršev in starih staršev</p> <p>učenje spoznanj zgodovinskih generacij</p>	<p>solidarnost z zanamci</p> <p>zavedanje tako lastne pomembnosti (za ljudi, ki jih imaš okoli sebe) kot nepomembnosti (za človeštvo kot celoto)</p>	občutek umeščeno-sti v svet	<p>povezanost z vsem zunaj Zemlje (galaksije, planeti, črne luknje)</p> <p>enak odgovor kot pri prvi različici</p> <p>pridih spiritualnosti</p>

Matej Drašček, Dana Mesner Andolšek, Adriana Rejc Buhovac

MORALNI PRAGMATIZEM PRI ETIČNEM ODLOČANJU MANAGERJEV

IZVLEČEK

Področje etičnega odločanja managerjev na podlagi etičnih pristopov se doslej v Sloveniji še ni proučevalo. Namen raziskave je bil zato ugotoviti, katere temeljne normativne etične pristope uporabljajo managerji ter katere individualne in organizacijske spremenljivke vplivajo na njihovo odločitev v različnih okoliščinah. V raziskavi smo etiko vrlin vpeljali kot temeljni normativni etični pristop, enakovreden utilitarizmu in deontološki etiki, in ne kot neodvisno spremenljivko v etičnem odločanju. Na podlagi analize vinjet na vzorcu 166 slovenskih managerjev ugotavljamo, da ti v zasebnem življenju in poslovanju pretežno uporabljajo etiko vrlin, medtem ko se v splošnih etičnih dilemah opirajo na deontološko etiko, pri čemer le omejeno število spremenljivk vpliva na izbor etičnega pristopa. Ugotavljamo, da je moralni pragmatizem izhod in hkrati rešitev za etično odločanje managerjev.

KLJUČNE BESEDE: etično odločanje, etični pristop, manager, pragmatizem, utilitarizem, etika vrlin, deontologija

Moral Pragmatism in Managers' Ethical Decision-Making

ABSTRACT

The ethical decision-making of managers based on ethical approaches has not been yet researched in Slovenia. The purpose of the study was to find out which basic normative ethical approaches managers use in different circumstances and which personal and organizational variables influence their choices. Moreover, the virtue ethics is included as a normative ethical approach, not as an independent variable. Based on analysis of vignettes among a sample of 166 managers, the research shows that in personal and business life virtue ethics is the dominant ethical

approach, while deontology is the prevailing one for general ethical dilemmas. Only a limited number of independent variables influence managers' choice of ethical approach. We conclude that moral pragmatism is the answer for the ethical decision-making of managers.

KEY WORDS: ethical decision-making, ethical approach, manager, pragmatism, utilitarianism, virtue ethics, deontology

1 Uvod

Etika kot filozofska disciplina predstavlja osnovo za analizo etičnega odločanja (Hunt in Vitell 1986) in poslovne etike (Treviño in Weaver 1994). Pregled raziskav kaže, da je bilo v obdobju od 1978 do 2011 opravljenih 788 raziskav glede dejavnikov na področju etičnega odločanja (Ford in Richardson 1994; Loe, Ferrell in Mansfield 2002; O'Fallon in Butterfield 2005; Forte 2004; Forsyth, O'Boyle in McDaniel 2008; Craft 2013), le 44 pa jih je pri tem upoštevalo etične pristope. V letih od 2012 do 2019 pa je bilo izvedenih le še pet raziskav etičnega odločanja na podlagi etičnih pristopov (Amirshahi, Shirazi in Ghavami 2016; Khalid, Eldakak in Loke 2017; Paik, Lee in Pak 2019; Vance, White, Groves, Paik in Guo 2016; Wisler 2018), kar predstavlja resen upad raziskovalnega zanimanja glede na obdobje 1933–1994, ko je bilo opravljenih 11 tovrstnih raziskav (O'Fallon in Butterfield 2005). To pa potencialno nakazuje na tihi konsenz glede empiričnih ugotovitev o etičnem odločanju, da naj bi utilitarizem vodil do neetičnih in deontologija do etičnih odločitev (Craft 2013).

Pri tem se zastavlja vrsta vprašanj. Prvič, zakaj se večina raziskav etičnega odločanja na podlagi etičnih pristopov osredotoča le na dve temeljni normativni etični teoriji, in sicer utilitarizem in deontologijo (21 raziskav). Nekatere raziskave vključujejo tudi druge izvedene etične teorije, npr. machiavelizem (Cyriac in Dharmaraj 1994; Hegarty in Sims 1978) ali teorijo pravičnosti in pravic (Kujala 2001; McDonald in Pak 1996; Premeaux 2004). Skupno je bilo v raziskovanje vključenih 19 različnih kombinacij etičnih pristopov, pri čemer so nekatere preiskovale najmanj enega (npr. Corey, Fok in Payne 2014) in največ osem različnih pristopov (Wisler 2018). Drugo vprašanje je, zakaj se etika vrlin ni proučevala kot ena izmed temeljnih normativnih teorij pri etičnem odločanju. V raziskovanje je sicer že bila vključena kot del osebnostnih lastnosti managerjev (npr. Allen in Davis 1993), nikoli pa še kot neodvisna spremenljivka sočasno z drugima dvema temeljnima normativnima etičnima teorijama.

Tretje vprašanje je povezano z vzorcem udeležencev raziskav. Le okoli tretjina vseh raziskav se je namreč osredotočila na višje vodstvo, preostale pa so v vzorec zajele vodje na nižjih ravneh odločanja oziroma študente (npr. Greenfeld, Nor-

man in Wier 2008; Valentine in Bateman 2011; Valentine in Hollingworth 2012; Zgheiba 2005). Četrto vprašanje se nanaša na geografsko razpršenost raziskav, saj je bilo več kot 50 % študij opravljenih v ZDA, okoli 25 % v Južni Ameriki, Aziji in Avstraliji ter manj kot 10 % v Zahodni Evropi. To kaže na pomanjkanje raznolikosti v dosedanjih študijah in na okrnjenost raziskovanja univerzalnosti etičnega odločanja (npr. Brady in Wheeler 1996; Akaah 1997; DeConinck in Lewis 1997). Poslovno etiko so v Sloveniji raziskovali z različnih vidikov, npr. z vidika etične infrastrukture (Nadoh Bergoč in Mesner Andolšek 2019), integritete (Šumi in Mesner Andolšek 2017), etičnega vedenja podjetnikov (Antončič in Antončič 2019). Z vidika udeležencev pa so sodelovali predvsem neposlovni odločevalci, npr. medicinske sestre (Pahor 2003) ali študenti (Pustoslemšek in Zaman Groff 2019), a vselej brez proučevanja temeljnih normativnih etičnih teorij. Tako prvič v Sloveniji etično odločanje managerjev raziskujemo na podlagi etičnih pristopov.

Peto vprašanje se ukvarja s proučevanjem dejavnikov, ki vodijo k etičnim odločitvam. Dosedanje raziskave so se namreč osredotočale predvsem na vpliv dejavnikov na neetično odločanje (Crossan, Mazutis in Seijts 2013). V našo raziskavo smo vključili večje število neodvisnih spremenljivk v primerjavi z dosedanjimi, ki so v povprečju vključevale od štiri do šest spremenljivk. Nobena od njih pa ni proučevala hkratnega vpliva več različnih osebnostnih in situacijskih dejavnikov na uporabo etičnih pristopov pri etičnem odločanju managerjev.

2 Teoretični okvir

2.1 Opredelitev temeljnih normativnih etičnih teorij

Temeljne normativne etične teorije delimo na dve skupini glede na to, kako odgovarjajo na vprašanja »katero dejanje je etično«, kar proučujeta deontologija in utilitarizem, in »kakšna oseba je etična oseba«, kar zanima etiko vrlin (Sher 2012). To osnovno delitev zagovarjajo tako filozofi (Louden 1984; Hursthouse 1999; MacIntyre 1981; Fieser in Lillegard 2002) in različna telesa znanj (*Routledge Philosophy Dictionary*; *Stanford Encyclopedia of Philosophy*) kot tudi teoretiki poslovne etike (Donaldson in Werhane 1993; Whetstone 2001; Arjoon 2000, 2007; Norman 2013) in teoretiki vodenja (Lemoine Hartnell in Leroy 2019). Ohranila se je do sredine 20. stoletja, ko so se na področju politične filozofije začele razvijati nove etične teorije, kot so teorija pravičnosti (Rawls 1971), feministična etika (Korsmeyer 1973; Rosenthal 1973) in okoljske etike (White 1967). Stanfordska enciklopedija filozofije opredeljuje 39 različnih etičnih teorij, med drugim celo etiko vegetarijanstva.

Problem dosedanjih empiričnih raziskav na področju temeljnih normativnih etičnih teorij kot podlag za etične pristope v etičnem odločanju managerjev je

neupoštevanje etike vrlin kot temeljne normativne etične teorije. Moralnost, ki jo opredelita utilitarizem in deontologija, ne more popolnoma vključiti vseh dejstev, pomembnih pri etičnem odločanju, saj ima vsaka oseba svoj značaj (Hursthouse 1999). Ta problem igra pomembno vlogo v praktičnem življenju in zato obe etični teoriji do določene mere popačita razmerje, ki ga imajo razlike v značaju osebe do morale (Williams 1985). Glavni razlog, zakaj raziskovalci etike vrlin doslej niso upoštevali kot temeljno normativno etično teorijo, je, da naj bi bila osredotočena na odločevalca, in ne na moralno dejanje (Pincoffs 1971). Etika vrlin odgovarja na vprašanje »kakšna oseba naj bom«, in ne »kakšno dejanje naj storim«, torej naj bi obstajala razlika med »biti« in »delati« (Stres 1999). Osredotoča se torej na vrline osebe, in ne na pravilno dejanje. Normativne etike pa naj bi odgovorile na vprašanje, katero je pravilno oziroma moralno dejanje. Deontologija in utilitarizem to storita, medtem ko etika vrlin tega ne ponudi (Rachels 2003). Vendar lahko argumentiramo, da to ne drži.

Dolgo je veljalo, da bi morala normativna etika vsebovati seznam pravil, ki naj bi imel dve pomembni lastnosti: podal naj bi postopek odločanja, s katerim pridemo do pravilne odločitve, in pravila bi morala biti predstavljena tako, da bi jih razumela in pravilno uporabila tudi manj vrla oseba (Pincoffs 1971). Ta predpostavka pa v sodobnem svetu stoji na šibkih temeljih. Z razvojem uporabne etike se je namreč ta soočila z različnimi moralno spornimi vprašanji (npr. splav, pravice živali), na katera obe prevladujoči normativni etični teoriji, utilitarizem in deontologija, s svojimi vnaprej postavljenimi etičnimi pravili nista mogli ustrezno odgovoriti (Hursthouse 1999). Etika vrlin pa ponudi edini možen odgovor, da je za etično odločanje potrebna poštena, zrela in razumska oseba, ne pa taka, ki zgolj sledi določenim pravilom (Anscombe 1958). To seveda ne pomeni, da etika vrlin zavrača kodifikacijo etike. Trdimo le, da je tako kot utilitarizem in deontologija ena izmed temeljnih normativnih etičnih teorij, ki jo je treba pri vsaki resni uporabi tudi upoštevati.

2.2 Moralni pragmatizem kot most med temeljnimi normativnimi etičnimi teorijami v etičnem odločanju

Moralni pluralizem trdi, da obstaja več temeljnih etičnih vrednosti, ki jih ni mogoče omejiti samo na eno prevladujočo (Mason 2018). Razlikuje se od moralnega relativizma, saj temelji na tezi, da obstaja množica nasprotujočih si in nezdržljivih moralnih vrednosti, ki sestavljajo nepopolno celoto (Foot 1979). Če se določene vrednosti opredeli kot relativne (perspektive, vidiki, stališča), potem te vrednosti niso niti objektivne niti univerzalne. Relativizem tako le navidezno vključuje pluralizem v odločanje na način, da obstajajo različne moralne vrednosti in različne možnosti enega dejanja v določeni okoliščini (Vicente in Arrieta 2016).

Na drugi strani pa je pomen pluralizma ključen pri moralnem pragmatizmu, ki poskuša združiti znanstveno zavezanost dejstvom in tradicionalno razlago človeških vrednot (Legg in Hookway 2019). Velikokrat se predstavlja kot medicinska filozofija, pri čemer prevzem znanstvenih epistemoloških standardov ne preprečuje prevzema pragmatizma kot osnovne filozofije (James 1907). Pragmatična maksima zahteva, da naj se presodi tiste posledice, ki imajo dejansko praktični pomen in dajejo objektu samemu pomen (Peirce 1878). Pragmatizem želi povezati teorijo s prakso (Wilson 2016), pri čemer se trudi zmanjšati normativna priporočila etike in jih, nasprotno, ocenjuje izključno glede na njihovo praktično uporabnost (Bacon 2012). Etična vprašanja so tako rešena z občutki, pri tem pa naše zavedno razumevanje naj ne bi bilo preveč obremenjeno in zmotljivo, da ne bi moglo določiti, kaj je v moralni dilemi resnično pomembno (Peirce 1898). Etika je tako postavljena pred logiko, saj naj bi etika učila, kaj je dobro v dejanjih, logika pa naj bi proučevala, kaj je dobro v mislih, ki so predpogoj dejanja (Atkins 2016). Končno pa naj bi bil namen moralne teorije priskrbeti konstruktivne metode, ki človeku omogočajo reševanje določenih dilem (Wilson 2016). Napredek v etiki se tako po moralnem pragmatizmu lahko ustvari le s prepoznavanjem vgrajene negotovosti moralnih dilem in kompleksnostjo moralne izkušnje (Hildebrand 2008), ob tem pa moramo imeti tudi željo po nenehnem raziskovanju elementov v vsakem moralnem kontekstu in pridobivanju informacij iz različnih znanstvenih disciplin, z namenom, da oblikujemo nove intelektualne navade (Welchman 1995). Prepričanja in teze moralnih pragmatistov so tako lahko različni, vendar naj bi bilo njihovo delovanje objektivno, saj teži h končnemu objektivnemu cilju (Lafollette 2000).

Moralnega pragmatizma pa ne smemo zamenjevati z utilitarizmom, saj pragmatizem ne ponudi edinstvene formule za ocenjevanje posledic oziroma moralnih dejanj tako kot utilitarizem (Wilson 2016). Posameznik se v pragmatizmu ne more zanesti na dogmatična prepričanja, ampak mora aktivno proučiti vse okoliščine (Anderson 2007). Tako je splošna osredotočenost na posledice za pragmatiste povezana z njihovim prepričanjem o pomenu stvari, ki jih lahko najdemo v posledicah, ki bi bile lahko stvar katerekoli druge okoliščine (Johnston 2003). Oseba naj torej posledice oceni zato, da bo lahko videla, kaj določena dejanja pomenijo oziroma bi pomenila. Če se utilitaristi osredotočajo predvsem na opredelitev koristi (sreča, materialne dobrine itd.), se pragmatisti posvečajo napovedovanju posledic z namenom ocenjevanja trenutnih dejanj (Wilson 2016). Glavna naloga pragmatizma je torej napovedovanje posledic, in ne njihovo ocenjevanje (Dewey 1999), moralno odločanje pri pragmatistih pa je tako, v nasprotju z utilitaristi, kreativno in induktivno, ne pa deduktivno početje.

3 Raziskovalne hipoteze

Pri proučevanju etičnega odločanja managerjev smo odločitve razdelili na tri področja, in sicer na odločitve v zasebnem življenju, v poslovanju in v splošnih etičnih dilemah. V skladu z načeli moralnega pragmatizma predvidevamo, da se za različna področja etičnega odločanja lahko pojavljajo razlike v pristopih k etičnemu odločanju.

3.1 Etično odločanje managerjev v zasebnem življenju

Razmerja v zasebnem življenju so v primerjavi s poslovnim pri ljudeh bolj intimne narave in so običajno dana ali podedovana, razmeroma stalna, imajo večjo toleranco do nepopolnosti ter večja pričakovanja glede lojalnosti, ljubezni in naklonjenosti (Reddy in Ajmera 2015). Na drugi strani pa delovne zahteve in dolgi delovniki običajno negativno vplivajo na ravnotežje med delom in družino, avtonomija na delovnem mestu in podpora vodstva pa imata nanj pozitiven vpliv (Haar, Sune, Russo in Ollier-Malaterre 2019). Raziskave kažejo, da se je družinska predanost, ki se običajno meri kot kombinacija poroke in starševstva, občutno zmanjšala po letu 1970, pri čemer je večji padec zaznati pri moških kot pri ženskah (Jones 2019). Raziskava o vplivu etičnih pristopov na etično odločanje managerjev v zasebnem življenju še ni bila opravljena, toda predpostavljamo, da je prevladujoč deontološki pristop, saj je utilitarizem deležen kritik prav zaradi posebne vloge družinskih odnosov (Kymlicka 2002). Tako smo postavili hipotezi 1a in 1b:

- *Hipoteza 1a: Managerji v zasebnem življenju pretežno uporabljajo deontološko etiko.*
- *Hipoteza 1b: Spol managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa v zasebnem življenju.*

3.2 Etično odločanje managerjev v poslovanju

Empirične raziskave etičnega odločanja managerjev ugotavljajo, da ti pri etičnem odločanju v poslovanju najpogosteje uporabljajo utilitarizem (npr. Becker 2013; Craft 2013; Friedman 1970; Paine 1994a; Sandel 2012), saj naj bi tega velikokrat povezovali s pragmatizmom in pragmatizem s poslovno etiko (Cavanugh 1970).

Rezultati raziskav glede vpliva delovnih izkušenj na etično odločanje kažejo, da naj bi se z delovnimi izkušnjami povečala moralna konservativnost (McCullough in Faught 2005) in izboljšalo etično odločanje (Valentine in Rittenburg 2007). Moralno konservativnost raziskovalci povezujejo z deontologijo, saj v poslovanju interna pravila (formalna in neformalna) pomenijo enako kot zakoni

(Craft 2013). Če to povežemo z moralnim učenjem, naj bi delovne izkušnje pripomogle k večji moralni občutljivosti, kar pa tudi po Kohlbergovi razvojni teoriji predstavlja deontologija (Gibbs 2019).

Značaj managerja vpliva na etična dejanja, vendar samo slab značaj še ne pojasni neetičnih dejanj v organizaciji (Zanderer 1992). Močan vpliv na moralnost vodij imajo tudi vrednote (Dolan, Garcia in Richley 2006) in na podlagi teorije vrlin vodenja naj bi bilo za uspešno etično vodenje odločilnih pet vrednot (Blanchard in Peale 1996). To so ponos, potrpežljivost, preudarnost, vztrajnost in perspektiva. Managerji so v organizaciji odgovorni tako za razvoj in vzdrževanje pogojev, v katerih naj bi se delavci etično obnašali, kot tudi za zmanjševanje okoliščin, v katerih bi lahko bili delavci zavedeni v neetična dejanja (Gellerman 1989).

Etično vodenje ima pozitiven vpliv na različne vidike delovanja zaposlenih: na glas (Walumwba in Schaubroeck 2009), neetično obnašanje (Miao, Newman, Yu in Xu 2013), uspešnost dela (Ogunfowora 2014; Hannah, Avolio in Walumwba 2011), celovito zadovoljstvo zaposlenih (Chughtai, Byrne in Flood 2014), inoviranje (Yidong in Xinxin 2013) in zaupanje v organizaciji (Xu, Loi in Ngo 2016). Če se osredotočimo na managerje, je bila večina raziskav izvedenih na področju spodbujanja etičnega obnašanja delavcev preko dvosmerne komunikacije, odločanja (Neubert in drugi 2009) in integritete ter poštenosti (Kunz, Sigron in Jaquiéry 2013). Etično vodenje pa vpliva tudi na organizacijsko kulturo, in sicer z oblikovanjem moralnega okvira za člane organizacije (Grojean, Resick, Dickson in Smith 2004) in kolektivnega značaja organizacije (Wright in Goodstein 2007) ter z vplivom vrednot in obnašanja managerjev na organizacijsko kulturo (Schein 1984; Treviño, Butterfield in McCabe 1998). Tako smo postavili hipotezi 2a in 2b:

- *Hipoteza 2a: Managerji v poslovanju pretežno uporabljajo utilitarizem.*
- *Hipoteza 2b: Starost managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa v poslovanju.*

3.3 Etično odločanje pri splošnih etičnih dilemah

Temeljne normativne etične teorije igrajo pomembno vlogo v celotnem procesu etičnega odločanja, in sicer ko odločevalec prvič konceptualizira problem, pri ocenjevanju okoliščin in vse do končne odločitve (Rest 1986). Oblikovati bi se morala jasna temeljna etična teorija za poslovanje (Enderle 1987), predvsem zato, ker obstaja potreba po univerzalnem pravilu za odločanje v etičnem okviru (Donaldson 1985). Razprava o nadvladi med utilitarizmom in deontologijo še ne kaže jasnega odgovora (Boylan 1998), zato se vse več teoretikov zateka k različnim etičnim teorijam (Timmons 2002). Tako je na primer zlato pravilo

eno izmed moralnih temeljev tržne ekonomije, saj etika transakcij temelji na recipročnosti, medsebojnem zadovoljstvu in pravičnosti (Barach in Elstrott 1988). Tako smo opredelili hipotezi 3a in 3b, pri čemer smo starost kot pojasnjevalno spremenljivko povezali kot pri hipotezi 2b:

- *Hipoteza 3a: Managerji pri splošnih etičnih dilemah pretežno uporabljajo deontološko etiko.*
- *Hipoteza 3b: Starost managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa pri splošnih etičnih dilemah.*

Managerji naj bi uporabljali vse omenjene pristope k etičnemu odločanju, moralna dejstva, argumenti in razlogi v posameznih okoliščinah pa naj bi managerje napeljevali k odločitvi za izbiro pristopa, kar je v skladu z načeli moralnega pragmatizma.

4 Raziskovalna metoda

4.1 Raziskovalni postopek in oblikovanje vinjet

Raziskavo, ki je del doktorske disertacije, ki jo prvi avtor pripravlja v okviru doktorskega študija na FDV, smo pričeli s kvalitativno metodo, intervjuji, katerih namen je bil pridobiti vpogled v etično odločanje managerjev in na podlagi njihove analize razviti vinjete. Izbrali smo polstrukturirani intervju, ki omogoča dovolj prožnosti v primeru potreb po dodatnih pojasnilih in razširitvi vprašanj. Intervjuje smo opravili z devetimi vodilnimi managerji v Sloveniji iz različnih gospodarskih panog (člani uprav in direktorji iz gospodarstva (finančnih organizacij, proizvodnje, storitev in IT)) in javnega sektorja (ministrstev, regulatornih institucij). Sklopi vprašanj so se nanašali na področja moralnosti, etičnega mišljenja, etičnega odločanja, etičnega vodenja in etične refleksije.

Na osnovi rezultatov intervjuja smo razvili inštrument za kvantitativno proučevanje, vinjete. Zanje smo se odločili iz treh razlogov. Prvič, gre za verodostojno raziskovalno orodje, ki je v poslovni etiki pogosto uporabljano. Drugič, z vinjetami smo lahko testirali različne okoliščine, dovolj podrobno opisane, da smo z njimi preverjali različnost odločanja managerjev pri etičnih vprašanjih. Tretjič, vinjete so tudi časovno učinkovita raziskovalna metoda. Managerje, vključene v intervjuje, smo vključili tudi v fazo testiranja vinjet. Na podlagi prejetih mnenj smo vinjete korigirali. Nato smo anketni vprašalnik z vinjetami poslali celotnemu vzorcu managerjev.

Pri oblikovanju vinjet smo sledili naslednjim ciljem: da so kratke in jedrnat, brez dvomnosti (Spark in Hunt 1998), da podajo jasno etično dilemo (Spark in Hunt 1998), da imajo že vnaprej podano rešitev (Jordan 2007), pri čemer rešitve ne smejo biti etično sporne (Jordan 2007), da ne vsebujejo naturalistične

zmote (Agle, Hart, Thompson in Hendricks 2014), da ne vsebujejo moralnega relativizma (Agle in drugi 2014), zlato pravilo v vinjeti naj se upošteva v njegovi prvotni obliki (Burton in Goldsby 2005) in vsaka vinjeta naj ima tri možnosti s tremi temeljnimi normativnimi etičnimi pristopi (Jordan 2007).

Oblikovali smo tri sklope s po dvema vinjetama v vsakem sklopu. Ker managerji čas preživijo bodisi na delovnem mestu bodisi doma oziroma z družino, smo na tej osnovi oblikovali prvi sklop okoliščin, in sicer odločanje glede na kraj odločitve. Znotraj tega smo opredelili dve okoliščini, in sicer odločanje na delovnem mestu in v zasebnem življenju. Ker je ena izmed bistvenih lastnosti managerja vodenje (Drucker 1954; Kotter 2001), je bil drugi sklop namenjen etičnemu vodenju, pri čemer smo vodenje razdelili na formalno in neformalno (Pielstick 2000). Zadnji sklop smo namenili splošnim etičnim dilemam, saj so managerji opisovali različne načine tako refleksije kot tudi vodenja. Tako smo sklepali, da je nabor etičnih dilem, s katerimi se managerji soočajo, širok. Pri tem so vsi managerji poudarili pomembnost izkušenj, zato smo se odločili, da v zadnjem sklopu vinjet uporabimo splošne etične dileme, pri čemer smo opredelili dve okoliščini: splošno etično dilemo in vprašanje, zakaj se managerji ne odločijo za neetična dejanja.

Vsaka vinjeta je imela tri možne odgovore, ki so predstavljali tri različne etične pristope. S tem smo zagotovili enotnost odgovorov, ob tem pa so bili ti dovolj splošni, da so zajeli širok spekter možnih odločitev. Odgovori na osnovi deontološke etike so poudarjali obveznosti, univerzalne zakone oziroma pravila, zlato pravilo in neosredotočenost na posledice; odgovori na osnovi utilitarizma so poudarjali posledice, dodano vrednost, stroške, koristi; in odgovori na osnovi etike vrlin so poudarjali značaj človeka in njegove vrednote, vrline, koncept zlate sredine itd.

4.2 Opredelitev populacije in zbiranje podatkov

Za opredelitev populacije (zakonodajalci, visoki uradniki in managerji) smo uporabili Standardno klasifikacijo poklicev 2008. Vanjo je spadala vsaka delovno aktivna oseba iz ciljnega poklicnega profila, ki je bila zaposlena na območju Slovenije na dan 31. 12. 2017 (SURs 2018); klasifikacija je obsegala 48.513 enot. Ciljni stratificirani priložnostni vzorec je bil 200 enot, pri čemer smo zasledovali cilj enakih razmerij med managerji mikro, malih, srednjih in velikih organizacij.

Ker je odzivnost v anketah poslovne etike običajno nizka (Babbie 1986), smo anketo poslali na okoli 2000 naslovov, naprej po treh komunikacijskih kanalih: prek Združenja managerjev Slovenije, Združenja notranjih revizorjev in Združenja bank Slovenije. Ker odzivnost managerjev ni dosegla pričakovane ravni (na dan 10. 6. 2018 smo prejeli 119 dokončanih anketnih vprašalnikov) in

ker so se odzvale predvsem manjše organizacije, smo uporabili še četrti način pridobivanja odgovorov, LinkedIn. Pri tem smo anketni vprašalnik poslali samo članom uprav in direktorjem velikih gospodarskih organizacij, saj je bilo v vzorcu premalo ravno vrhnjih managerjev iz gospodarstva, ki se odločajo na najvišjih hierarhičnih ravneh organizacij. Ta metoda se je izkazala kot uspešna, saj smo dobili dodatnih 47 enot, skupaj 166 odgovorov.

5 Rezultati

5.1 Tipični etični pristop

Najprej smo izračunali najpogostejši/tipični etični pristop vsakega managerja glede na vseh šest vinjet. Kot tipični pristop smo uporabili sodilo, da je manager na vinjete vsaj v polovici (3 od 6) primerov odgovoril z istim etičnim pristopom (pri čemer so bili odgovori v anketi naključno razporejeni). Managerje, ki niso imeli tipičnega etičnega pristopa, smo izpustili iz analize, njihove odgovore pa označili kot manjkajoče. Managerjev, ki so imeli tipični etični pristop, je bilo 142.

Nato smo naredili frekvenčno razdelitev anketirancev s tipičnim etičnim pristopom glede na vse tri etične pristope, pri čemer je deontologijo uporabilo 27 (19 %), utilitarizem 16 (11,3 %) in etiko vrlin 99 (69,7 %) managerjev. Izračunali smo najpogostejše etične pristope glede na skupine oziroma sklope vinjet. Tabela 1 prikazuje razdelitev vseh glede na to, ali so pri posameznem sklopu managerji imeli tipični etični pristop ali ne.

Tabela 1: Število anketirancev s tipičnim etičnim pristopom glede na sklop vinjet.

Tipični etični pristop	Zasebno življenje	Poslovanje	Splošne etične dileme
Tipični etični pristop	81	63	67
Brez tipičnega etičnega pristopa	85	103	99

Analizirali smo frekvence tipičnih etičnih pristopov po sklopih vinjet. V Tabeli 2 so prikazane razdelitve managerjev, ki so imeli najpogostejši etični pristop.

Tabela 2: Frekvenčne analize (v %) tipičnih etičnih pristopov po sklopu.

Etični pristop	Etično odločanje v zasebnem življenju	Etično odločanje v poslovanju	Etično odločanje pri splošni etični dilemi
Deontološka etika	1,2 %	11,1 %	95,5 %
Utilitarizem	1,2 %	11,1 %	4,5 %
Etika vrlin	97,5 %	77,8 %	0 %

Na podlagi analize ugotavljamo, da:

- hipotezo 1a »Managerji v zasebnem življenju pretežno uporabljajo deontološko etiko« zavrnamo;
- hipotezo 2a »Managerji v poslovanju pretežno uporabljajo utilitarizem« zavrnamo;
- hipotezo 3a »Managerji pri splošnih etičnih dilemah pretežno uporabljajo deontološko etiko« potrdimo.

Kot kažejo rezultati, je etika vrtilin, ki je najbolj proučevana v teoriji vodenja (Arjoon 2000, 2007; Norman 2013), tako v zasebnem kot poklicnem oziroma formalnem odločanju najbolj zastopana. V teoriji in empiričnih raziskavah etičnega odločanja pa pri sklopu glede splošnih etičnih dilem etika vrtilin sploh ni zastopana. Tu sta v ospredju deontološka etika in utilitarizem, pri čemer prevladuje prva. To je v nasprotju s »splošnim« mišljenjem javnosti o preračunljivem razmišljanju managerjev, ki sledijo dobičku (Paine 1994a). Managerji pri splošnem etičnem odločanju v ospredje postavljajo deontološko etiko, torej obveznosti in odgovornosti, medtem ko premislek o koristih in stroških ni toliko prisoten. To lahko povežemo tudi z ugotovitvami predhodnih raziskav, da naj bi ljudje z višjo stopnjo izobrazbe imeli tudi večjo sposobnost moralnega razmišljanja (Kohlberg 1971). Razlog za to pa je lahko tudi v sami izbiri managerjev; tisti, ki so »bolj etični«, so morda odgovorili na vinjeto, medtem ko drugi (»neetični managerji«) tega morda niso storili (Randall in Fernandes 1991).

5.2 Analiza izbora prevladujočega etičnega pristopa po posameznih sklopih in vpliv spremenljivk na ta izbor

V naslednjem koraku smo vseh šest vinjet združili v tri sklope in za vsakega posebej preverili, ali lahko z modelom logistične regresije na podlagi neodvisnih spremenljivk napovemo etični pristop in z diskriminantno analizo uspešno ločimo managerje med seboj glede uporabe etičnega pristopa.

Etično odločanje v zasebnem življenju

Pri gradnji modela multinominalne multiple logistične regresije za sklop »etično odločanje v zasebnem življenju«, pri katerem smo združili vinjeti 1 in 6, tega zaradi premajhne variabilnosti spremenljivk nismo mogli zgraditi. Rezultati modela so bili $\chi^2 = 21,5$; $df = 52$; $p = 1,00$.

Pri diskriminantni analizi za sklop o etičnem odločanju v zasebnem življenju smo lahko oblikovali eno funkcijo, ki uspešno loči managerje glede na etični pristop. Pri metodi »forward stepwise« se je v analizo vključila le ena neodvisna spremenljivka - vrsta izobrazbe managerjev (Wilksova lambda = 0,797; sig. = 0,000).

Statistična značilnost spremenljivke vrsta izobrazba managerjev je pod mejo statistične značilnosti, zato lahko trdimo, da ta vrednost uspešno tvori mejo glede na etični pristop pri etičnem odločanju v zasebnem življenju. Prav celotna spremenljivka opiše 100 % variabilnosti (saj je tudi edina v funkciji) in ta funkcija ima kanonični koeficient korelacije 0,45, kar predstavlja srednje močno povezanost z neodvisno spremenljivko.

V diskriminantni analizi dobimo funkcije, ki ločujejo enote med seboj. Te funkcije lahko opišemo tudi kot transformacijo vseh meritev v to eno (če je več funkcij, pa več) meritev. Na eni strani nove meritve so tako le enote ene kategorije, na drugi pa enote druge kategorije. V središču bi bili tisti managerji, ki jih s pomočjo funkcije ne uspemo dobro ločiti glede na kategorijo ločitve. Tabela 3 prikazuje centre na dobljeni funkciji diskriminantne analize vsakega izmed etičnih pristopov. Razvidno je, da je utilitaristični etični pristop prav na svojem koncu osi funkcije 1, saj je njegov center na vrednosti $-4,395$. V okolici vrednosti 0 (natančneje na vrednosti 0,049) te funkcije je center tistih managerjev, ki kot etični pristop izberejo etiko vrlin. Nekoliko bolj v pozitivno smer (0,549) pa je center managerjev z deontološkim etičnim pristopom. V to analizo so zajete vrste izobrazbe, in sicer umetnost in humanistika, naravoslovje in družboslovje. Ker se te vrednosti še normalizirajo, dobimo centre v minusu. Ugotovimo lahko, da utilitarizem v večji meri uporabljajo managerji z izobrazbo iz umetnosti in humanistike, medtem ko se tisti z izobrazbo iz naravoslovja in družboslovja odločajo za etiko vrlin. Managerji z izobrazbo iz umetnosti in humanistike uporabljajo utilitarizem v 33 % primerov, drugi pa so bolj nagnjeni k etiki vrlin, bodisi v celoti (naravoslovje) ali skoraj v celoti (družboslovje 98 %). Na podlagi teh rezultatov lahko zaključimo, da pri sklopu glede etičnega odločanja v zasebnem življenju ločimo med etičnimi pristopi zgolj na podlagi vrste izobrazbe udeležencev. Managerji z izobrazbo iz humanistike in umetnosti uporabljajo utilitarizem, medtem ko tisti z družboslovno in naravoslovno izobrazbo uporabljajo etiko vrlin. Tako lahko hipotezo 1b »Spol managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa v zasebnem življenju« zavrnamo.

Etično odločanje v poslovanju

Rezultati končnega modela multinominalne multiple logistične regresije za napovedovanje etičnega pristopa pri sklopu vinjet 2 in 5, »etično odločanje v poslovanju«, so bili: $AIC = 88,3$; $R^2McF = 0,903$; $\chi^2 = 77,8$; $df = 38$; $p < 0,001$, kar pomeni, da smo dobili statistično značilen model.

Tabela 3: Rezultati F-testa posameznih spremenljivk.

Spremenljivka	χ^2	df	p
Spol	-4.31e-9	2	1.000
Panoga	37.0	12	<.001
Lastništvo	17.2	6	0.009
Delovno mesto	42.8	6	<.001
Velikost	34.6	6	<.001
Starost	25.6	2	<.001
Doba	15.5	2	<.001
Izobrazba	24.7	2	<.001

Iz rezultatov F-testa (Tabela 3) lahko razberemo, da ena izmed neodvisnih spremenljivk (vrsta izobrazbe) v modelu ne doseže meje statistične značilnosti pri vplivu na etični pristop, vendar odstranitev te spremenljivke poslabša kakovost modela (glede na AIC in p), zato smo jo ohranili v končnem modelu. V Tabeli 4 prikazujemo koeficiente v končnem modelu logistične regresije.

Tabela 4: Koeficienti v končnem modelu logistične regresije.

V2-5	Predictor	Estimate	SE	Z	p	Odds ratio
U-D	Intercept	4380.8	0.0584	74982	<.001	Inf
	Spol:					
	ženska - moški	-483.5	6.33e0-9	-7.64e-10	<.001	1.09e-210
	Panoga:					
	državna inštitucija - neprofitna organizacija	-624.5	6.32e0-9	-9.89e-10	<.001	6.34e-272
	proizvodnja - neprofitna organizacija	467.3	0.0000	Inf	<.001	9.03e202
	finančne storitve - neprofitna organizacija	-3961.5	0.0584	-67805	<.001	0.00
	trgovina - neprofitna organizacija	740.6	1.10e-16	6.73e18	<.001	Inf
	informativna tehnologija - neprofitna organizacija	-2587.7	0.0000	-Inf	<.001	0.00
	storitve - neprofitna organizacija	-1482.7	1.02e-11	-1.46e-14	<.001	0.00
	Lastništvo:					
	država oziroma RS - državna inštitucija	19.9	0.0000	Inf	<.001	4.35e8

	domače lastništvo - državna inštitucija	3497.0	0.0584	59854	<.001	Inf
	tuje lastništvo - državna inštitucija	-929.6	0.0000	-Inf	<.001	0.00
Delovno mesto:						
	uprava ali direktor (število zaposlenih od 11 do 250) - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	-4437.9	0.0000	-Inf	<.001	0.00
	direktor (manj kot 10 zaposlenih) - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	-4109.4	3.30e-23	-1.25e-26	<.001	0.00
	izvršni direktor oziroma vodja službe/oddelka/sektorja - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	-451.9	0.0584	-7735	<.001	5.33e-197
Velikost:						
	od 11 do 50 zaposlenih - do 10 zaposlenih	-2703.1	0.0000	-Inf	<.001	0.00
	od 51 do 250 zaposlenih - do 10 zaposlenih	1173.7	0.0584	20089	<.001	Inf
	nad 251 zaposlenih - do 10 zaposlenih	-2127.2	7.69e-9	-2.77e-11	<.001	0.00
	Starost	-1859.0	0.1753	-10606	<.001	0.00
	Doba	709.2	0.1169	6069	<.001	1.02e308
	Izobrazba	820.5	0.1753	4681	<.001	Inf
V-D	Intercept	5020.5	0.0537	93457	<.001	Inf
Spol:						
	ženska - moški	69.9	0.0883	791	<.001	2.17e30
	Panoga:					
	državna inštitucija - neprofitna organizacija	807.7	6.27e0-9	1.29e11	<.001	Inf
	proizvodnja - neprofitna organizacija	2499.8	0.0000	Inf	<.001	Inf
	finančne storitve - neprofitna organizacija	-458.1	0.0584	-7841	<.001	1.08e-199
	trgovina - neprofitna organizacija	3764.8	1.10e-16	3.42e19	<.001	Inf

informativna tehnologija - neprofitna organizacija	1873.0	3.73e-62	5.02e64	<.001	Inf
storitve - neprofitna organizacija	592.3	0.0883	6706	<.001	1.77e257
Lastništvo:					
država oziroma RS - državna inštitucija	2478.4	0.0000	Inf	<.001	Inf
domače lastništvo - državna inštitucija	1443.3	0.3275	4407	<.001	Inf
tuje lastništvo - državna inštitucija	680.7	0.3475	1959	<.001	4.21e295
Delovno mesto:					
uprava ali direktor (število zaposlenih od 11 do 250) - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	439.4	0.3475	1265	<.001	6.84e190
direktor (manj kot 10 zaposlenih) - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	-2824.2	0.3621	-7799	<.001	0.00
izvršni direktor oziroma vodja službe/oddelka/ sektorja - uprava ali direktor (število zaposlenih nad 251)	709.8	0.0584	12149	<.001	Inf
Velikost:					
od 11 do 50 zaposlenih - do 10 zaposlenih	-2754.4	0.3475	-7927	<.001	0.00
od 51 do 250 zaposlenih - do 10 zaposlenih	780.8	0.0584	13363	<.001	Inf
nad 251 zaposlenih - do 10 zaposlenih	-1953.0	5.02e-9	-3.89e-11	<.001	0.00
Starost	-1393.4	0.1612	-8646	<.001	0.00
Doba	192.6	0.1074	1793	<.001	4.49e83
Izobrazba	-253.4	0.2846	-890	<.001	9.13e-111

V končnem modelu lahko vidimo, da imajo prav vse neodvisne spremenljivke in njihove slamnate vrednosti statistično značilen učinek pri napovedovanju vrednosti etičnega pristopa managerjev v poslovanju. Na podlagi tega lahko trdimo, da imajo prav vse, razen vrste izobrazbe, vpliv na etični pristop managerjev.

Sledijo rezultati diskriminantne analize. Metoda s postopnim dodajanjem spremenljivk v analizo (»forwards stepwise«) ni dala rezultatov, zato smo v analizo vključili kar vse spremenljivke naenkrat. Rezultati tega so prikazani v Tabeli 5. Pri tem sta nastali dve funkciji; prva opiše 85,1 % variance neodvisne spremenljivke in srednje močno korelira z njo (0,538); druga nastala funkcija pa opiše le 14,9 % variance neodvisne spremenljivke in šibko korelira z njo (0,258).

Tabela 5: Model diskriminantne analize pri sklopu Etično odločanje v poslovanju.

Funkcija	Lastna vrednost	% variance	% kumulative	Kanonični koeficient
1	0,406 ^a	85,1	85,1	0,538
2	0,071 ^a	14,9	100,0	0,258

a. V analizi smo uporabili kanonični koeficient prvega reda funkcije.

Rezultati Wilksove lambde kažejo, da nobena izmed dobljenih dveh funkcij statistično značilno ne prispeva k diskriminaciji (ločitvi) managerjev glede njihovega etičnega pristopa. Za funkcijo 1 je statistična vrednost p kar 0,193, za funkcijo 2 pa je ta vrednost kar 0,871.

Z logistično regresijo smo uspešno zgradili model, ki učinkovito napove etični pristop. Interpretacija tega pa je nemogoča, ker so vrednosti »Odds ratio« bodisi 0 bodisi skoraj 0 (nimajo vpliva) ali »Inf« (ima neskončen vpliv) (Tabela 5). Tako hipotezo 2b »Starost managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa v poslovanju« zavrnamo.

Etično odločanje pri splošnih etičnih dilemah

Pri gradnji modela multinominalne multiple logistične regresije za sklop vinjet 3 in 4, »etično odločanje pri splošnih etičnih dilemah«, modela ni bilo možno začeti, saj je premalo variabilnosti v odvisni spremenljivki. Kljub temu smo lahko izvedli diskriminantno analizo in ponovno se je v postopku zgradila le ena funkcija, pri kateri je bila vključena le ena spremenljivka – velikost organizacije, pri čemer je bil kanonični koeficient 0,264 in rezultat Wilksove lambde 0,931 za dobljeno funkcijo. Ponovno le ena spremenljivka opiše 100-odstotno variabilnost neodvisne spremenljivke v etičnem pristopu managerjev, ampak je povezanost z njo šibka, saj je koeficient kanonične korelacije le 0,264.

Analiza koeficientov standardizirane kanonične funkcije pokaže, da je ta sestavljena izključno iz velikosti organizacije. Ker pri pregledu tega sklopa ni bilo dovolj managerjev, ki bi izbrali etiko vrlin, ti niso na osi. Za deontološki pristop se koeficient giblje okoli 0 (0,58), center velikosti organizacije na dobljeni funkciji tistih z etičnim pristopom utilitarizma pa je na -0,1243. Tako hipotezo

3b »Starost managerjev vpliva na izbor etičnega pristopa pri splošnih etičnih dilemah« zavrnamo.

Interpretacija rezultatov

Raziskovanje etičnega odločanja managerjev v zasebnem življenju je povsem novo. Zaradi nestrukturiranosti zasebnega življenja, v katerem formalna oziroma pisana pravila ne obstajajo, je verjetnost nestrukturiranih procesov odločanja višja kot v drugih proučevanih okoliščinah. Ob tem v proces vstopajo tudi osebna prepričanja posameznika, med drugim religija, politična usmerjenost in v večji meri tudi čustva, ki so v formalnih odnosih po navadi minimizirana (se jih ne pričakuje in ne dovoljuje). Prevladujoči vpliv etike vrlin v zasebnem življenju kaže, da rezultati ali dolžnosti pri odločanju niso tako pomembni, kot je značaj odločevalca.

Na etično odločanje v poslovanju pomembno vplivajo vse spremenljivke, vendar nobena statistično značilno ne vpliva na izbiro etičnega pristopa. Ugotovili smo, da odločanje managerjev v poslovanju ni povezano ne z delovnim mestom oziroma položajem ne s starostjo ali spolom managerjev. Razloge gre iskati v prepletanju različnih notranjih in zunanjih vplivov in tudi v vlogi, ki jo imajo podrejeni pri vodenju. Za razlago tega rezultata se lahko opremo na razlago postmodernizma, ki trdi, da je treba fenomen proučevati le v določenem časovnem obdobju in prostoru (Alvesson in Deetz 2006). Vse to povečuje kompleksnost proučevanja etičnih pristopov managerjev.

Pri splošnih etičnih dilemah na etični pristop vpliva velikost organizacije, kar je skladno s teorijo življenjskega cikla organizacije (Lester, Parnell in Carragher 2003), v katerem se spreminjajo tudi struktura in procesi, ki postajajo čedalje bolj formalizirani. Tako vse več pravil vodi v prevlado deontološke etike. Posledično se lahko razvije tudi birokracija, ki dejansko močno sledi pravilom in se načeloma ne ozira na končne rezultate, kot to zahteva utilitarizem.

Nekonsistentnost, ko managerji v splošnih etičnih dilemah uporabljajo deontološko etiko, v specifičnih okoliščinah, kot sta družinsko in poslovno okolje, pa etiko vrlin, lahko razložimo z moralnim pragmatizmom. Nekonsistentno uporabo temeljnih normativnih etičnih pristopov imenujemo tudi »metaetični glasbeni stol«, pri katerem oseba preskakuje iz enega etičnega okvira v drugega in uporablja različne temeljne normativne etične pristope glede na okoliščine (Becker 1992). Moralni pragmatizem pomeni, da manager sicer uporablja različne etične pristope, vendar se pri tem opira na moralno sklepanje in učenje. Etični pristop izbere glede na moralna dejstva in okoliščine odločitve. Moralni pragmatizem tako ne zagovarja enega temeljnega etičnega pristopa, ampak poudarja moralno učenje in razumsko sklepanje. Tako menimo, da je moralni pragmatizem prevladujoč pri etičnem odločanju managerjev.

6 Omejitve raziskave

V raziskavi smo opredelili nekatere omejitve, ki jih je pri razlagi rezultatov treba upoštevati. Prva je bila časovna stiska managerjev (Scandura in Williams 2000), druga omejitev pa je bila, da se lahko teoretični odgovori glede etičnih odločitev razlikujejo od tega, kar bi manager morda storil v resničnem življenju in v poslovnem svetu, kjer so časovni okviri za odločanje kratki, odločitve pa imajo velike posledice (Frederiksen, Jensen, Beaton in Bloxom 1972; Treviño 1986). Naslednja omejitev je omejena moralna presoja managerjev, ki bo v dejanskih odločevalnih okoliščinah višja (nižja raven kognitivnega moralnega razvoja) kot njihova sistematična presoja v hipotetičnih okoliščinah. Odgovori na vprašanja oziroma intervjuji torej ne odražajo nujno dejanskega stanja moralnega razvoja managerjev, ki bi bil v praksi lahko »nižji« (Treviño 1986).

Naslednja omejitev je tveganje pozitivne selekcije. Obstaja namreč možnost, da anketo izpolnjujejo le managerji, ki so bolj etično naravnani, in tudi, da managerji izberejo odgovore, ki so videti kot družbeno zaželeni oziroma »etično pravilni« (Randall in Fernandes 1991). Zadnja omejitev so kulturne razlike. Raziskavo smo namreč opravili na vzorcu slovenskih managerjev, kar pomeni, da rezultatov ne moremo posploševati: najprej zaradi vzorčenja, ker vzorec ni reprezentativen, in nato zaradi izbora vzorca, ki vključuje le slovenske managerje, ne pa tudi managerjev drugih kultur (Hsee in Weber 1999).

7 Razprava in sklep

Rezultati so pokazali, da managerji v različnih okoliščinah uporabljajo različne etične pristope. Zanimivo je, da je prevladujoč etični pristop pri splošni etični dilemi deontologija, v zasebnem in poslovnem življenju pa etika vrlin. Vinjeta o splošnih etičnih dilemah naj bi predstavljala temelj, saj naj bi managerji enak etični pristop uporabljali ne glede na okoliščine. Tako ugotavljamo, da managerji svoj pristop pri etičnem odločanju prilagajajo glede na okoliščine. Razlago lahko poiščemo v tipični lastnosti postmodernističnega raziskovanja organizacijskih študij, kamor spada tudi poslovna etika, kjer prevladuje fragmentaren/razkosan pogled na osebo (Alvesson in Deetz 2006). Manager je nezavedno vpleten v matriko rase, spola, spolnosti, moči in drugih pogledov, ki imajo moralno noto, pri čemer moralni pragmatizem zanika obstoj enovite moralne teorije. To mu omogoča, da svoje etično odločanje prilagodi različnim okoliščinam. Etični pristop tako osvetli in vodi odločitev ter dejanje predvsem z oblikovanjem alternativ in osvetlitvijo vseh vidikov obstoječih alternativ (Dewey in Tufts 1932).

V raziskavi smo ugotovili tudi, da v skladu s pragmatizmom moralna vrednost za managerja obstaja v kontekstu, torej v okoljski interakciji, ki predstavlja kvali-

tativno dimenzijo dejanskega človeškega obstoja. Managerji imajo zaradi tega raznolike vrednote, ki so ponekod skupne, drugod pa se močno razlikujejo. Te razlike ustvarijo nov skupen pogled, ki obogati moralno odločanje in moralno skupnost. Po drugi strani pa so tudi situacije odprte za raziskovanje, pri katerem naj bi z znanstveno metodo prišli iz problematične okoliščine v skupno integrirano rešitev. Vendar v nasprotju s splošnim prepričanjem tudi moralni pragmatizem, kot druge teorije, zahteva trdne filozofske temelje, ki so sami po sebi pluralistični. Tako se postavljajo radikalno novi temelji o tem, kaj etično odločanje sploh pomeni. Pragmatizem poslovni etiki ponudi razumevanje etičnega odločanja kot procesa aplikacije pravil od spodaj navzgor in obrat etičnega odločanja proti vedam, ki racionalnosti postavljajo pod vprašaj (Rosenthal in Buchholz 2007). Moralni pragmatizem je pogled, ki uči, da nobenega moralnega načela ali teorije ne moremo uporabljati v vseh etično problematičnih okoliščinah. Ne obstaja eno, unikatno ali monistično načelo, iz katerega lahko izpeljemo načela na nižji ravni, ampak je pravo dejanje tisto, ki je v ravnotežju pravil, načel ali teorij, vendar nobena izmed teh teorij ne more biti vodilo, katero načelo ali pravilo naj se uporabi za določeno teorijo, saj je vsaka teorija zaprta ali absolutna. Nobeno načelo ali pravilo torej ne more priskrbeti smernic moralnega delovanja, ker bi s tem zanemarilo izbiro med različnimi načeli ali pravili. Osnova za odločitev, ki nato postane središče moralnega razumevanja in temelj za etično odločanje, tako ostaja skrita in zunaj področja filozofskega mišljenja.

Pragmatizem ponudi takšno razumevanje etičnega odločanja (v tem se tudi razlikuje od racionalnih pristopov, npr. kognitivistov), da v odločanju daje prednost moralni kreativnosti. Pragmatizem se osredotoča na kontekstualno rekonstrukcijo problematičnih okoliščin v procesu nenehne moralne rasti managerjev. Etično odločanje tako ni več aktivnost, ki temelji na pravilih, ampak vsebuje nenehno dinamično interakcijo med razvojem pravil in njihovo uporabo. Naše moralne trditve so nekaj, kar potrebuje eksperimentalno integracijo in prisotnost določenih ocenjevanj v določenih okoliščinah, ki zahtevajo integracijo s svetom. Moralna realnost pa je konkretna okoliščina, in kar je učinkovito, je odvisno ne samo od nastajajočih, ampak tudi od dejanskih ocenjevanj, ki potrebujejo integracijo in harmonizacijo. Delujoče ne more biti razumljivo kot en končni cilj, ampak kot emergentno delujoče, ki pa vključuje tudi bogastvo izkušnje v celoti.

Pri etičnem odločanju je treba usmerjati pluralnost navzkrižij interesov. To lahko managerji dosežejo z moralnim zrenjem (celovito, poglobljeno opažanje in dojemanje bistvenih prvin in stanj moralnosti), moralno kreativnostjo in z odgovori na določena navzkrižja, ki omogočajo združitev najboljših delov vsakega etičnega pristopa, kar so v naši raziskavi tudi naredili. Glavno moralno vodilo managerjev tako izhaja iz konkretnih moralnih odločitev, kar pa vodi do uporabe

različnih etičnih pristopov. Moralnost ne izhaja iz indoktrinacije abstraktnih načel, ampak iz občutljivosti za dejanske okoliščine, zahtev človeka v vsej njegovi raznolikosti in obenem iz skupnih temeljev, ki so del humanizma. Pragmatizem tako omogoča epistemološko osnovo različnih norm, ki niso del abstraktne racionalnosti, ampak del dejanske moralne skupnosti ljudi, ki tudi omogoča, da človek v moralnosti vseskozi išče ravnotežje, kar ga prisili v kreativnost, iskanje kompromisov med spremembami in tradicijo ter v iskanje rešitev, ki mu bodo pomagale pri osebnem razvoju. Rast človeka je tista, ki omogoča odgovore na etične dileme, pragmatizem pa je samo orodje, ki pomaga moralni pluralizem uravnovežiti in zagotoviti, da ne zapade v moralni relativizem, kar je namreč velikokrat praksa managerjev pri neetičnih odločitvah.

SUMMARY

The importance of ethics is on the rise, but the research in the field of ethical decision making on the base of ethical approaches is stagnating. This article for the first time examines the ethical decision making on the base of ethical approaches of managers in Slovenia. The article tackled the weakness in the current methods of research in the field of ethical decision making, mainly by including virtue ethical as independent variable of normative ethical approach. In the article the three main normative ethical approaches are established and elaborated with inclusion of moral pragmatism, which was mainly missing from current research, as a possible normative bridge between the three main normative ethical approaches.

We have developed six vignettes, based on which we have tested three major groups of decision making by managers: general ethical dilemma, decision making in business as well as family (informal) environment. Based on the random sample of 166 managers, we have firstly established if managers use predominantly one ethical theory, thus consolidating the sample to 142 valid units.

Each group of vignettes was analyzed based on frequency as well as statistical methods (logistic and discriminatory regression). We have found out that managers in their private life mostly use virtue ethics, which was confirmed as well as for business context, while in general ethical dilemmas predominant normative ethical approach of managers is deontology.

When trying to build a regression (logistic as well as discriminatory) the model could be built in the context private life while all the independent variables, except education major, have been included in the model. The interpretation of the model could not be made, while the odds ratios were closed to or zero or infinitive.

In context of the general ethical dilemma only one independent variable had statistical influence, the size of organization, while it influences positively the use of predominant deontology normative ethical approach.

Based on the analysis, the moral pragmatism has been used to explain the ethical decision making of Slovenian managers. Also, the results could be connected with the postmodern theory, where all truths are local. Despite inclusion of more independent variables as ever before, the statistical interpretation could not be made. The frequency analysis showed, that managers used predominantly in business and private life in ethical decision-making virtue ethics, while in general ethical dilemmas, that also includes specific ethical dilemmas, deontology. Jumping from one ethical to another ethical approach showed that moral pragmatism exists in ethical decision making of Slovenian managers.

The research proves that in accordance with moral pragmatism the moral value evolves in the context, meaning in the interaction, which shows qualitative dimensions of actual human existence. Managers have different values, where in some context are the same, but in others they diverge. This difference should be further researched as ethical decision making is intertwined process that indicates integral and not separate solution. Moral pragmatism gives this solution perfectly, as it demands strong philosophical base. Pragmatism thus gives business ethics a perfect approach of understanding complex process of ethical decision making.

Literatura in viri

- Agle, Bradley, Hart, David, Thompson, Jeffrey, in Hendricks, Hilary. M. (ur.) (2014): *Research Companion to Ethical Behavior in Organizations: Constructs and Measures*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Akaah, Ishmael (1997): Influence of Deontological and Teleological Factors on Research Ethics Evaluations. *Journal of Business Research*, 39 (2): 71–80.
- Allen, Jeff, in Davis, Duane (1993): Assessing Some Determinant Effects of Ethical Consulting Behavior: The Case of Personal and Professional Values. *Journal of Business Ethics*, 12 (6): 449–458.
- Alvesson, Mats, in Deetz, Stanley (2006): Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organisation Studies. V S. R Clegg in C. Hardy (ur.): *Studying Organization: Theory & Method*: 185–211. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Amirshahi, Mirahmad, Shirazi, Mahmood, in Ghavami, Sara (2014): The Relationship Between Salespersons' Ethical Philosophy and Their Ethical Decision-Making Process. *Asian Journal of Business Ethics*, 3 (1): 11–33.
- Anderson, Douglas (2007): *Business Ethics and the Pragmatic Attitude*. V R. Frederick (ur.): *A companion to business ethics*: 56–64. Oxford: Blackwell Publishing.

- Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret (1958): *Modern Moral Philosophy*. *Philosophy*, 33 (124): 1-19.
- Antončič, Jasna Auer, in Antončič, Boštjan (2019): *Poslovna etika podjetnikov in zaposlenih v Sloveniji*. *Economic and Business Review*, 21 (2019): 221-228.
- Arjoon, Surendra (2000): *Virtue Theory as a Dynamic Theory of Business*. *Journal of Business Ethics*, 28 (2): 159-178.
- Arjoon, Surendra (2007): *Ethical Decision-Making: A Case for the Triple Font Theory*. *Journal of Business Ethics*, 71 (4): 395-410.
- Atkins, Richard (2016): *Peirce and the Conduct of Life: Sentiment and Instinct in Ethics and Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Babbie, Earl (1986): *The Practice of Social Research*. Belmont: Wadsworth.
- Bacon, Michael (2012): *Pragmatism*. Oxford: Polity Press.
- Barach, Jefferey, in Elstrott, John (1988): *The Transactional Ethics: The Ethical Foundations of Free Enterprise Reconsidered*. *Journal of Business Ethics*, 7 (7): 545-551.
- Becker, Larence (1992): *Places for Pluralism*. *Ethics*, 102 (4): 707-719.
- Becker, Gary (2013): *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago press.
- Blanchard, Kenneth, in Peale, Norman Vincent (1996): *The Power of Ethical Management*. New York: Ballantine Books.
- Boylan, Michael (1998): *Gewirth: Critical Essays on Action, Rationality, and Community*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Brady, Neil, in Wheeler, Gloria. (1996): *An Empirical Study of Ethical Predispositions*. *Journal of Business Ethics*, 15 (9): 927-940.
- Burton, Brian, in Goldsby, Michael (2005): *The Golden Rule and Business Ethics: An Examination*. *Journal of Business Ethics*, 56 (4): 371-383.
- Cavanagh, Gerald (1976): *American Business Values in Transition*. New York: Prentice Hall.
- Chughtai, Aamir, Byrne, Maraan, in Flood, Barbara (2015): *Linking Ethical Leadership to Employee Well-Being: The Role of Trust in Supervisor*. *Journal of Business Ethics*, 128 (3): 653-663.
- Corey, Christy, Fok, Lillian, in Payne, Dinah (2014): *Cross-Cultural Differences in Values and Conflict Management: A Comparison of US and Puerto Rico*. *Journal of Organizational Culture, Communications & Conflict*, 18 (2): 59-78.
- Craft, Jana (2013): *A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature: 2004-2011*. *Journal of Business Ethics*, 117 (2): 221-259.
- Crossan, Mary, Mazutis, Daina, in Seijts, Gerard (2013): *In Search of Virtue: The Role of Virtues, Values and Character Strengths in Ethical Decision-Making*. *Journal of Business Ethics*, 113 (4): 567-581.
- Cyriac, Kandoth, in Dharmaraj, Raj (1994): *Machiavellianism in Indian Management*. *Journal of Business Ethics*, 13 (4): 281-286.

- DeConinck, James, in Lewis, William (1997): The Influence of Deontological and Teleological Considerations and Ethical Climate on Sales Managers' Intentions to Reward or Punish Sales Force Behavior. *Journal of Business Ethics*, 16 (5): 497-506.
- Dewey, John, in Tufts, James Hayden (1932): *Ethics*. New York: H. Holt and Co.
- Dewey, John (1999): *The Essential Dewey*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dolan, Shimon, Garcia, Salvador, in Richley, Bonnie (2006): *Managing by Values: A Corporate Guide to Living, Being Alive and Making a Living in the 21st Century*. New York: Palgrave Macmillian.
- Donaldson, Lex (1985): *In Defence of Organisation Theory: A Reply to the Critics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donaldson, Thomas, in Werhane, Patricia (1993): *Ethical Issues in Business: A Philosophical Approach*. New York: Prentice Hall.
- Enderle, Georges (1987): Some Perspectives of Managerial Ethical Leadership. *Journal of Business Ethics*, 6 (8): 657-663.
- Fieser, James, in Lillegard, Norman (2002): *A Historical Introduction to Philosophy: Texts and Interactive Guides*. Oxford: Oxford University Press.
- Foot, Phillipa (1979): Moral relativism. V P. Foot (ur.): *Moral Dilemmas and Other Topics in Moral Philosophy*: 20-36. Oxford: Clarendon Press.
- Ford, Robert, in Richardson, Woodrow (1994): Ethical Decision-Making: A Review of Empirical Literature. *Journal of Business Ethics*, 13 (3): 205-221.
- Forsyth, Donelson, O'Boyle, Ernest, in McDaniel, Michael (2008): East Meets West: A Meta-Analytic Investigation of Cultural Variations in Idealism and Relativism. *Journal of Business Ethics*, 83 (4): 813-833.
- Forte, Almerinda (2004): Business Ethics: A Study of the Moral Reasoning of Selected Business Managers and the Influence of Organizational Ethical Climate. *Journal of Business Ethics*, 51 (2): 167-173.
- Frederiksen, Norman, Jensen, Ollie, Beaton, Albert, in Bloxham, Brady (1972): *Prediction of Organizational Behavior*. Oxford: Pergamon.
- Friedman, Milton (1970): The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. *New York Times Magazine*, 32-33 (September 13): 122-124.
- Gellerman, Saul (1989): Managing Ethics from the Top Down. *Sloan Management Review*, 30 (2): 73-79.
- Gibbs, John, Widaman, Keith, in Colby, Anne (1982): Construction and Validation of a Simplified, Group-Administerable Equivalent to the Moral Judgment Interview. *Child Development*, 53 (4): 895-910.
- Greenfeld, A. C., Norman, Carolyn Strand, in Wier, Benson (2008): The Effect of Ethical Orientation and Professional Commitment on Earning Management Behavior. *Journal of Business Ethics*, 83 (3): 419-434.
- Grojean, Michael, Resick, Christian, Dickson, Marcus, in Smith, Brent (2004): Leaders, Values, and Organizational Climate: Examining Leadership Strategies for Establishing an Organizational Climate Regarding Ethics. *Journal of Business Ethics*, 55 (3): 223-241.

- Haar, Jarrod, Sune, Albert, Russo, Marcello, in Ollier-Malaterre, Ariane (2019): A Cross-National Study on the Antecedents of Work-Life Balance from the Fit and Balance Perspective. *Social Indicators Research*, 142 (1): 261–282.
- Hannah, Sean, Avolio, Bruce, in Walumbwa, Fred (2011): Relationships Between Authentic Leadership, Moral Courage, and Ethical and Pro-Social Behaviors. *Business Ethics Quarterly*, 21 (4): 555–578.
- Hegarty, Harvey, in Sims, Henry (1978): Some Determinants of Unethical Decision Behavior: An Experiment. *Journal of Applied Psychology*, 63 (4): 451–457.
- Hildebrand, David (2008): *Dewey: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld.
- Hsee, Christopher, in Weber, Elke (1999): Cross-National Differences in Risk Preference and Lay Predictions. *Journal of Behavioral Decision Making*, 12 (2): 165–179.
- Hunt, Shelby, in Vitell, Scott (1986): A General Theory of Marketing Ethics. *Journal of Macromarketing*, 6 (1): 5–16.
- Hursthouse, Rosalind (1999): *On Virtue Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- James, William (1907): *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Johnston, Mark (2003): Objectivity Refigured: Pragmatism without Verificationism. V J. Haldane in C. Wright (ur.): *Reality, Representation and Projection*: 85–130. Oxford: Oxford University Press.
- Jones, Brian (2019): Family and Family Satisfaction. V B. Jones (ur.): *Social Capital in American Life*: 59–72. New York: Springer.
- Jordan, Jennifer (2007): Taking the First Step Toward a Moral Action: A Review of Moral Sensitivity Measurement Across Domains. *The Journal of Genetic Psychology*, 168 (3): 323–359.
- Khalid, Khalizani, Eldakak, Sam, in Loke, Siew-Phaik (2017): A Structural Approach to Ethical Reasoning: The Integration of Moral Philosophy. *Academy of Strategic Management Journal*, 16 (1): 81–113.
- Kohlberg, Lawrence (1971): Stages of Moral Development. *Moral Education*, 1 (51): 23–92.
- Korsmeyer, Carolyn (1973): Reason and Morals in the Early Feminist Movement: Mary Wollstonecraft. *Philosophical Forum*, 5 (1–2): 97–111.
- Kunz, Christoph, Sigron, Guido, in Jaquiéry, Claude (2013): Functional Outcome After Non-Surgical Management of Orbital Fractures – The Bias of Decision-Making According to Size of Defect: Critical Review of 48 Patients. *British Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 51 (6): 486–492.
- Kymlicka, William (2002): *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LaFollette, Hugh (2000): Pragmatic Ethics. V H. LaFollette (ur.): *The Blackwell Guide to Ethical Theory*: 400–419. Oxford: Blackwell.

- Legg, Catherine, in Hookway, Christopher (2019): Pragmatism. V N. E. Zalta (ur.): The Stanford Encyclopedia of Philosophy (izdaja 2019 pomlad). Dostopno prek <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/pragmatism/> (27. 4. 2020).
- Lemoine, James, Hartnell, Chad, in Leroy, Hannes (2019): Taking Stock of Moral Approaches to Leadership: An Integrative Review of Ethical, Authentic, and Servant Leadership. *Academy of Management Annals*, 13 (1): 148–187.
- Lester, Donald, Parnell, John, in Carraher, Shawn (2003): Organizational life cycle: A five-stage empirical scale. *International Journal of Organizational Analysis*, 11 (4): 339–354.
- Loe, Terry, Ferrell, Linda, in Mansfield, Phylis (2000): A Review of Empirical Studies Assessing Ethical Decision Making in Business. *Journal of Business Ethics*, 25 (3): 185–204.
- Louden, Robert (1984): On Some Vices of Virtue Ethics. *American Philosophical Quarterly*, 21 (3): 227–236.
- MacIntyre, Alasdair (1981): *After Virtue: A Study in Moral Theology*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Mason, Elinor. (2018): Value Pluralism. V N. E. Zalta (ur.): The Stanford Encyclopedia of Philosophy (izdaja 2018 jesen). Dostopno prek <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/value-pluralism/> (27. 4. 2020).
- McCullough, Michael, in Faught, Sam (2005): Rational Moralists and Moral Rationalists Value-Based Management: Model, Criterion and Validation. *Journal of Business Ethics*, 60 (2): 195–205.
- Miao, Qing, Newman, Alexander, Yu, Jia, in Xu, Lin (2013): The Relationship Between Ethical Leadership and Unethical Pro-Organizational Behavior: Linear or Curvilinear Effects? *Journal of Business Ethics*, 116 (3): 641–653.
- Nadoh Bergoč, Jana in Mesner - Andolšek, Dana (2019): *Ethical Infrastructure: The Road to Moral Management*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Neubert, Mithcell, Carlson, Dawn, Kacmar, Michele, Roberts, James, in Chonko, Lawrence (2009): The Virtuous Influence of Ethical Leadership Behavior: Evidence from the Field. *Journal of Business Ethics*, 90 (2): 157–170.
- Norman, William. (2013). *Business Ethics*. V H. LaFollette (ur.): *International Encyclopedia of Ethics*: 652–668. New York: Wiley.
- O'Fallon, Michael, in Butterfield, Kenneth (2005): A Review of the Empirical Ethical Decision-Making Literature: 1996–2003. *Journal of Business Ethics*, 59 (4): 375–413.
- Ogunfowora, Babatunde (2014): The Impact of Ethical Leadership Within the Recruitment Context: The Roles of Organizational Reputation, Applicant Personality, and Value Congruence. *The Leadership Quarterly*, 25 (3): 528–543.
- Pahor, Majda (2003): Moč za pomoč: viri etičnega odločanja pri delu medicinskih sester. *Teorija in praksa*, 40 (6): 1127–1142.
- Paik, Yongsun, Lee, Jong Min, in Pak, Yong Suhk (2019): Convergence in International Business Ethics? A Comparative Study of Ethical Philosophies, Thinking Style, and

- Ethical Decision-Making between US and Korean Managers. *Journal of Business Ethics*, 156 (3): 839–855.
- Paine, Lynn. Sharp (1994a): Law, Ethics, and Managerial Judgment. *Journal of Legal Studies Education*, 12 (2): 153–170.
- Paine, Lynn. Sharp (1994b): Managing for Organizational Integrity. *Harvard Business Review*, 72 (2): 106–117.
- Peirce, Charles (1931–1958): *Collected Papers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Peirce, Charles (1992–1999): *The Essential Peirce*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pincoffs, Edmund (1971): Quandary Ethics. *Mind*, 80 (320): 552–571.
- Pustoslemšek, Tamara, in Groff Zaman, Maja (2019): Podlage za presojanje etičnosti dejanj: ali študenti različnih študijskih smeri izhajajo iz različnih filozofskih konstruktov? *Economic and Business Review for Central and South-Eastern Europe*, 21 (2019): 263–273.
- Rachels, Stuart (2003): A Defense of Two Optimistic Claims in Ethical Theory. *Philosophical Studies*, 112 (1): 1–30.
- Randall, Donna, in Fernandes, Maria (1991): The Social Desirability Response Bias in Ethics Research. *Journal of Business Ethics*, 10 (11): 805–817.
- Rawls, John (1971): *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Reddy, Nanda Kishore, in Ajmera, Santosh (2015): *Ethics, Integrity and Aptitude*. New York: McGraw-Hill Education.
- Rest, James (1986): *Moral Development: Advances in Research and Theory*. New York: Praeger.
- Rorty, Richard McKay, Rorty, Richard, in Richard, Rorty (1991): *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers*. New York: Cambridge University Press.
- Rosenthal, Abigail (1973): Feminism Without Contradictions. *Monist: An International Quarterly Journal of General Philosophical Inquiry*, 15 (3): 28–42.
- Rosenthal, Sandra (1980): *Pragmatism and Phenomenology: A Philosophic Encounter*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Rosenthal, Sandra. B., in Buchholz, Rogene (2007): Toward New Directions in Business Ethics: Some Pragmatic Pathways. V R. E. Frederick (ur.): *A Companion to Business Ethics*: 112–127. Oxford: Blackwell Publishers.
- Sandel, Michael John (2012): *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Scandura, Terri, in Williams, Ethlyn (2000): Research Methodology in Management: Current Practices, Trends, and Implications for Future Research. *Academy of Management Journal*, 43 (6): 1248–1264.
- Schein, Edgar (1984): Culture as an Environmental Context for Careers. *Journal of Organizational Behavior*, 5 (1): 71–81.
- Sher, George (2012): *Ethics: Essential Reading in Moral Theory*. New York: Routledge.

- Sparks, John, in Hunt, Shelby (1998): Marketing Researcher Ethical Sensitivity: Conceptualization, Measurement, and Exploratory Investigation. *Journal of Marketing*, 62 (2): 92-109.
- Statistični urad Slovenije (SURS). (2018). Delovno aktivno prebivalstvo (DAK). Dostopno prek <https://www.stat.si/StatWeb/Field/Index/3> (27. 4. 2020).
- Stres, Anton (1999): *Etika ali filozofija morale*. Ljubljana: Družina.
- Šumi, Robert, in Mesner - Andolšek, Dana (2017): *The integrity of the servant leader*. London; New York: Routledge
- Timmons, Mark (2002): *Moral Theory: An Introduction*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Treviño, Linda (1986): Ethical Decision Making in Organizations: A Person-Situation Interactionist Model. *Academy of Management Review*, 11 (3): 601-617.
- Treviño, Linda, in Weaver, Gary (1994): Business ETHICS/BUSINESS Ethics: One Field or Two? *Business Ethics Quarterly*, 4 (2): 113-128.
- Treviño, Linda, Butterfield, Kenneth, in McCabe, Donald (1998): The Ethical Context in Organizations: Influences on Employee Attitudes and Behaviors. *Business Ethics Quarterly*, 8 (3): 447-476.
- Valentine, Sean, in Rittenburg, Terri (2007): The Ethical Decision Making of Men and Women Executives in International Business Situations. *Journal of Business Ethics*, 71 (2): 125-134.
- Valentine, Sean, in Bateman, Connie (2011): The Impact of Ethical Ideologies, Moral Intensity, and Social Context on Sales-Based Ethical Reasoning. *Journal of Business Ethics*, 102 (1): 155-168.
- Valentine, Sean, in Hollingworth, David (2012): Moral Intensity, Issue Importance, and Ethical Reasoning in Operations Situations. *Journal of Business Ethics*, 108 (4): 509-523.
- Vance, Charles, White, Judith, Groves, Kevin, Paik, Yongsun, in Guo, Lin (2016): Comparing Thinking Style and Ethical Decision-Making Between Chinese and U.S. Students. *Journal of Business Ethics Education*, 13 (1): 117-146.
- Vicente, Agustin, in Arrieta, Agustin (2016): Moral Ambivalence, Relativism, and Pluralism. *Acta Analytica*, 31 (2): 207-223.
- Walumbwa, Fred, in Schaubroeck, John (2009): Leader Personality Traits and Employee Voice Behavior: Mediating Roles of Ethical Leadership and Work Group Psychological Safety. *Journal of Applied Psychology*, 94 (5): 1275.
- Welchman, Jennifer (1995): *Dewey's Ethical Thought*. Ithaca: Cornell University Press.
- Whetstone, Thomas (2001): How Virtue Fits within Business Ethics. *Journal of Business Ethics*, 33 (2): 101-114.
- White, Lynn (1967): The Historical Roots of Our Ecologic Crisis. *Science*, 155 (3767): 1203-1207.
- Williams, Bernard (1985): *Ethics and the Limits of Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, Aaron (2016): *Peirce's Empiricism: Its Roots and Its Originality*. Lanham: Lexington Books.

- Wisler, Jacqueline (2018): US CEOs of SBUs in Luxury Goods Organizations: A Mixed Methods Comparison of Ethical Decision-Making Profiles. *Journal of Business Ethics*, 149 (2): 443–518.
- Wright, Thomas, in Goodstein, Jerry (2007): Character Is Not “Dead” in Management Research: A Review of Individual Character and Organizational-Level Virtue. *Journal of Management*, 33 (6): 928–958.
- Xu, Angela, Loi, Raymond, in Ngo, Hang-yue (2016): Ethical Leadership Behavior and Employee Justice Perceptions: The Mediating Role of Trust in Organization. *Journal of Business Ethics*, 134 (3): 493–504.
- Yidong, Tu, in Xinxin, Lu (2013): How Ethical Leadership Influence Employees’ Innovative Work Behavior: A Perspective of Intrinsic Motivation. *Journal of Business Ethics*, 116 (2): 441–455.
- Zauderer, Donald G. (1992): Integrity: An Essential Executive Quality. V *Business forum*: 12. Los Angeles: California State University, School of Business and Economics.
- Zgheib, Phillipe (2005): Managerial Ethics: An Empirical Study of Business Students in the American University of Beirut. *Journal of Business Ethics*, 61 (1): 69–78.

Podatki o avtorjih

mag. Matej Drašček
doktorski kandidat

Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
Kardeljeva ploščad 4, 1000 Ljubljana
Telefonska številka: 031 484 796
Elektronski naslov: matej.drascek@gmail.com

prof. dr. Dana Mesner Andolšek
redna profesorica

Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani,
Kardeljeva ploščad 4, 1000 Ljubljana
Telefonska številka: 031 885 253
Elektronski naslov: dana.mesner-andolsek@fdv.uni-lj.si

prof. dr. Adriana Rejc Buhovac
redna profesorica

Ekonomski fakulteta, Univerza v Ljubljani
Telefonska številka: 041 973 398
Elektronski naslov: adriana.rejc.buhovac@ef.uni-lj.si

Priloga 1: Vinjete

Prva vinjeta (sklop zasebno življenje)

V službi ste se dogovorili za pomemben sestanek, ki je ključnega pomena za razvoj organizacije kot tudi za razvoj vaše kariere, vendar niste opazili, da imate že dogovorjeno družinsko obveznost, ki je ne morete prestaviti. Odločite se, da izpolnite družinsko obveznost, ker:

- imajo družinske obveznosti vedno prednost pred poslovnimi obveznostmi (deontološka – D);
- bo izpolnitev družinskega dogovora vpletenim prinesla največ sreče oziroma zadovoljstva (utilitarizem – U);
- mi biti dober oče oziroma družina predstavlja najpomembnejše v življenju (vrline – V).

Druga vinjeta (sklop poslovanje)

Organizacija je v težavah in odpustiti morate veliko število sodelavcev (pred tem ste napravili vse, kar je bilo možno narediti: optimizacija stroškov, manj investicij itd., vendar ni druge možnosti). Pri odločitvi, koga odpustiti, boste najprej pretehtali:

- dodano vrednost, ki jo zaposleni doprinesejo organizaciji (U);
- zakonske kriterije, ki določajo kriterije za odpuščanje (D);
- odnos, ki ga imajo zaposleni do dela (V).

Tretja vinjeta (sklop splošna etična dilema)

Ko se znajdete v etični dilemi ne glede na situacijo, je vaše glavno vodilo pri odločanju:

- Upoštevaj zlato sredino, torej ne preveč oziroma premalo nečesa (V);
- Največja dodana vrednost za vpletene v odločitvi (U);
- Ne delaj drugemu tega, kar ne želiš, da bi drugi delali tebi (D);

Četrta vinjeta (sklop splošna etična dilema)

Ste pred etično dilemo. Ne boste storili neetičnega dejanja, ker:

- je to preprosto narobe (D);
- se šele v dejanjih pokaže etična drža človeka (V);
- bi zaradi moje odločitve trpelo veliko ljudi (U).

Peta vinjeta (sklop poslovanje)

Sodelavec se vam je zlagal. Za laž ni izvedel nihče drug kot vi in tudi ni imela nobenih posledic za organizacijo ali delo. Kljub temu boste izvedli disciplinski

ukrep, saj je delavec:

- naredil posredno škodo organizaciji (U);
- kršil svojo delovno obveznost po pogodbi o zaposlitvi (D);
- pokazal svoj karakter, takemu sodelavcu pa ne moreš več zaupati (V).

Šesta vinjeta (sklop zasebno življenje):

Vaš prijatelj oziroma sodelavec je napravil etično napako. Kako bi mu svetovali?

- Imel si poštene namene oziroma nikomur nisi hotel storiti žalega (D).
- Iz napak se učimo in naslednjič boš zato bolje ravnal (V).
- Ker se nikomur ni zgodilo nič hudega, je vse v redu (U).

Legenda:

U – utilitarizem

D – deontologija

V – etika vrlin

Jožica Čehovin Zajc, Ana Hafner

GENDER DIFFERENCES IN EMPLOYEE HEALTH IN SLOVENIA: THE ROLE OF WORK INTENSITY, ORGANISATIONAL COMMITMENT AND MOBBING

ABSTRACT

We aim to examine differences in the effect of work intensity, organisational commitment and mobbing on the health of working women and men in Slovenia. A subsample of employee data (n=589) included in a Slovenian Public Opinion research study on a representative sample of Slovenian inhabitants is statistically analysed. This study reveals that men have better self-reported health and are less absent from work. However, women's health is significantly negatively correlated with work intensity and men's health with mobbing. Affective organisational commitment is positively connected to the health of both genders while the normative one is negatively correlated only with women's health. Our study contributes to the theory of gender and health with evidence of health being not only a biological but also a social phenomenon which cannot be generalised, but must be interpreted in a specific time and social context.

KEY WORDS: *gender, health, work intensity, organisational commitment, mobbing*

Razlike med spoloma v zdravju zaposlenih v Sloveniji: vloga intenzitete dela, organizacijske zavezanosti in mobinga

IZVLEČEK

Namen študije je raziskati razlike v učinkovanju intenzitete dela, organizacijske zavezanosti in mobinga na zdravje zaposlenih žensk in moških v Sloveniji. Statistično analiziramo podatke na podvzorcju delavcev (n = 589) iz na reprezentativnem

vzorcju prebivalcev Slovenije izvedene raziskave Slovensko javno mnenje. Študija ugotavlja, da imajo moški boljšo samooceno lastnega zdravja in nižjo stopnjo absentizma kot ženske. Zdravje žensk je signifikantno negativno povezano z intenziteto dela, zdravje moških pa z mobingom. Čustvena organizacijska zavezanost je pozitivno povezana z zdravjem vseh, normativna pa negativno le z zdravjem žensk. Raziskava prispeva k teoriji spola in zdravja. Zdravje obravnava kot biološki in tudi družbeni fenomen, ki ga ne smemo posploševati, temveč ga moramo interpretirati v časovnem in družbenem kontekstu.

KLJUČNE BESEDE: spol, zdravje, intenziteta dela, organizacijska zavezanost, mobing

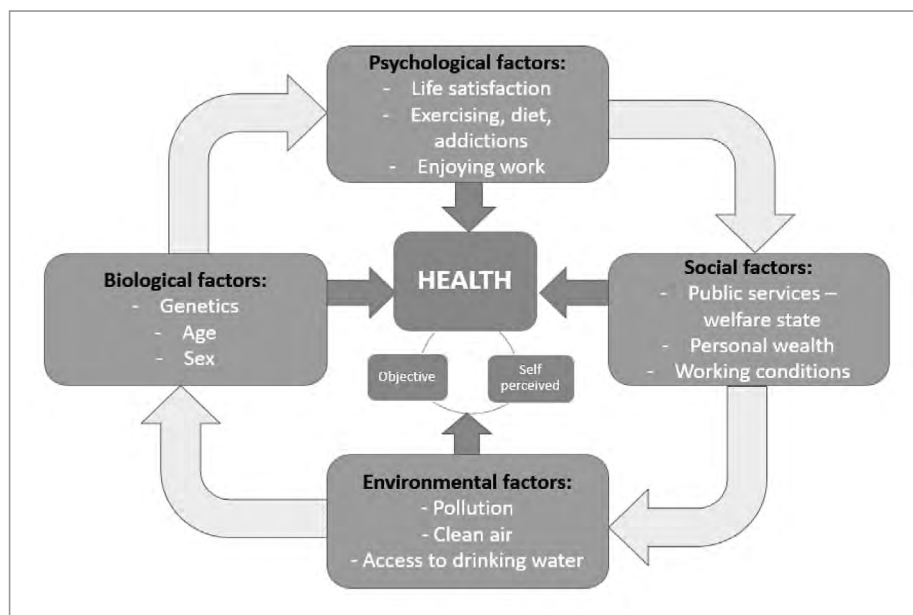
1 Introduction

Gender inequalities in health have been examined in several studies which identified biological differences and social factors as a source of inequality. Yet these studies have arrived at very different conclusions while one of the most common beliefs that 'men die earlier but women are sicker' is questioned.

Specific and very important research in the area of gender health differences refers to work (paid and also non-paid domestic work) since a key determinant of health is the labour market. As Artazcoz et al. (2016: 165) note, in this field of research, "traditional occupational health has focused on job hazards typical of male occupations and the interest in women's occupational health has often been limited to reproductive hazards". Until recent decades there was not much comparative research. With an interest in measuring the complexity of various gender equality indicators (like the Gender Inequality Index), indices that also include health-related indicators appear together with studies concerned with the effect of gender equality at the country level on gender inequalities in health (see Palencia et al. 2014: 25–26). This is also the ambition of our study.

To properly understand the processes that produce/maintain gender inequalities in health, more studies devoted to the social and historical context of the subject are needed. Figure 1 on the next page demonstrates how four different yet interconnected factors might influence a person's health. Under each factor we list just three more specific examples, although of course there might be several of them. The labour market, family and gender policies are greatly determined by welfare state regimes (Artazcoz et al. 2016). One study of such regimes was conducted by Eikemo et al. (2008), but gender differences in health were not considered. The study reveals that the type of welfare state regime appeared to account for around half the national-level variation in health inequalities between

Figure 1: Authors' conceptual model

European countries (ibid.: 2281). Better self-perceived general health was found in countries within Scandinavian (social-democratic) and Anglo-Saxon (liberal) welfare regimes compared to Bismarckian (conservative), Southern and Eastern European welfare regimes. The last regime included Slovenia along with Czech Republic, Hungary and Poland. The "Eastern Europe" category, according to the researchers, has "limited health service provision and overall population health is relatively poor" (ibid.: 2283). However, according to the population share perceiving their health status as good or very good, Slovenia falls in the group with Bulgaria, Germany, Czech Republic and Hungary (Eurostat 2019a – data for 2016). On the other hand, regarding life expectancy at birth, Slovenia is similar to Malta, Portugal, Finland, Sweden and Austria (ibid. – data for 2016). Equating Slovenia with Eastern Europe is therefore not justified in this case.

Slovenia thus makes an interesting case study for examining gender differences in health in connection to employment conditions. In Slovenia, the gender employment gap is below the EU average (Eurostat 2019b), many more women than men complete tertiary education – Slovenia is at the very top of the EU-28 by gender gap (-24,1 percentage points) in tertiary education (ibid. – data for 2017) and the gender pay gap is much lower in Slovenia than it is in the EU-28 (ibid. – data for 2014). It may therefore be assumed that women in Slovenia enter into employment relationships on a much more equal basis than the Euro-

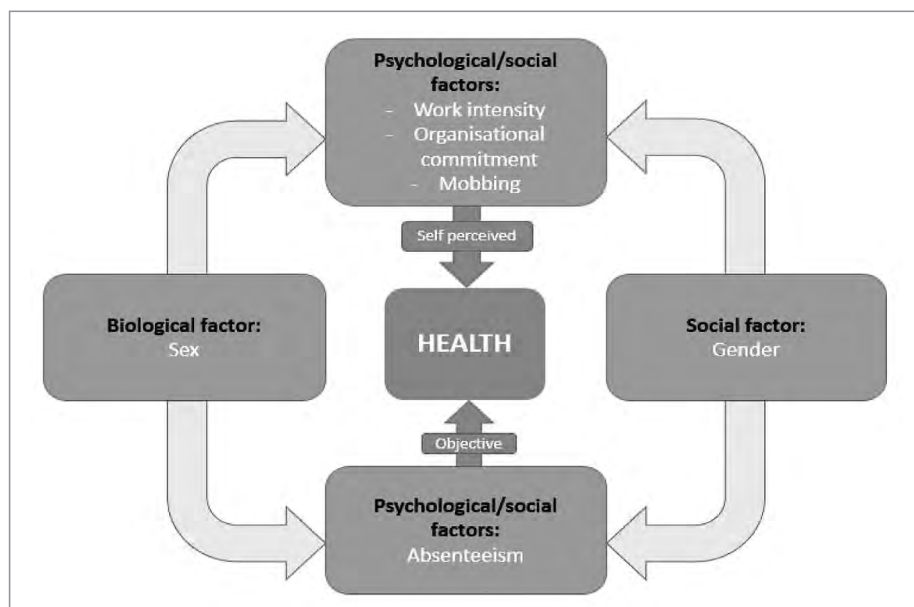
pean average and we may thus expect that the health predictors for male and female employees will also be more similar. Indeed, this is the central assumption made in this study where we focus on specific factors (self-perceived health) which might influence worker health. The subjective perception of health does not necessarily correspond to actual health problems, as demonstrated in a study by Domajnko and Pahor (2014) on a group of Slovenian elderly people. We thus also considered absence from work, which may be considered to be a more objective measure. An important body for researching absenteeism in Slovenia is the National Institute of Public Health (*Nacionalni inštitut za javno zdravje*, NIJZ), collecting data since the year 2000 (by disease, gender, age, geographical regions, economic activities and other relevant variables). Like NIJZ, a Eurofound study in 2015 also shows a bigger share of absenteeism among women than men, and that absenteeism in Slovenia is above the EU average. Still, absenteeism may not be an 'objective' health indicator as well since a person can be ill but still working because the work has to be done (see Škerjanc and Fikfak-Dodič 2014; Čehovin Zajc and Kohont 2017). Studies show that women work more often despite being sick than men (Eurofound 2015) and the share of presentism in Slovenia exceeds the EU average (Eurofound 2015). Another possibility is hypochondria, whereas a person can also be absent from work due to caregiving obligations.

Apart from addressing the mentioned research gap (self-reported vs. more objective measures of health), our study explores rarely researched social and psychological factors that could be connected to workers' health: work intensity, organisational commitment, and mobbing.

2 Work intensity, organisational commitment, and mobbing in relation to health

We explore social and psychological factors that can be connected to the health of workers but previously rarely researched among genders: work intensity, organisational commitment, and mobbing, as shown in Figure 2.

Figure 2: Authors' research model

2.1 Work intensity in relation to health

Work intensity often includes different dimensions such as time demands (high working speeds, tight deadlines or insufficient time to complete a job), emotional demands (levels of job stress) and job demands (role overload) (see Burke 2009; Green 2001; Čehovin-Zajc and Kohont 2017). Several authors suggest work intensity might influence employees' health. For example, Burke et al. (2009) found that work intensity is a considerably more powerful predictor of work and health outcomes than hours worked. Boxal and Macky (2014) discovered that work intensity mainly holds negative outcomes for employees: poorer well-being in terms of fatigue, job-induced stress and work-life balance. They emphasise the importance of including work intensification in the assessment of employee well-being. Consequences of work intensity cannot affect only an individual but also their families, organization, co-workers and society (Burke et al. 2009; Boxal and Macky 2014). Work intensity factors are also significant predictors of work-to-family conflict factors (Ozutku and Altindis 2013) and the work-life balance (Boxal and Macky 2014).

Work intensity is also positively related to work outcomes and negatively related to psychological well-being (Burke et al. 2009). Studies show that work intensity (i.e. temporal, emotional and work-related demands) in Slovenia is increasing and already exceeds the EU average (see Eurofound 2015; Čehovin

Zajc and Kohont 2017). Employees who experience a higher level of work intensity suffer from worse health and, moreover, are simultaneously less likely to be able to afford the time needed for healthcare due to their work obligations (see Čehovin-Zajc and Kohont 2017).

In a society where women and men equally enjoy/suffer their jobs, and where they both equally share their necessary household work, we may assume there will be no difference in the extent to which work intensity is connected to a gender's health. On the contrary, in societies where one gender faces more work-family conflict or engages in various occupations that could enforce greater work intensity, we may expect that differences to be significant. For example, an EU survey (Burchell and Fagan 2004: 639) found that women were more vulnerable to work-related ill-health than men. Namely, although women are more concentrated in clerical jobs, which have the lowest levels of occupational illness, and men outnumber women in skilled manual jobs, which have the highest levels of occupational ill-health, within each occupational category, except for less-skilled blue-collar, men were healthier than women (ibid.: 637).

Our study will also test the extent of that work intensity is (negatively) connected to employee health and, specifically, whether any gender differences exist in the work intensity-health link. While Slovenia enjoys greater gender equality than most other countries, we will test the assumption that men are still less absent from work than women (due to childcare) and that they face greater work intensity. Therefore, work intensity might correlate with men's health more strongly than with women's health. Therefore, we pose the first research question:

- *RQ1: Does work intensity correlate differently with women's and men's health?*

2.2 Organisational commitment in relation to health

Organisational commitment, i.e. an employee's psychological attachment to the organisation, is conceptualised in various ways; for example as an attitude, identification, bond, binding force, etc. (see Klein et al. 2009). In research of organisational commitment, the three-component model developed by Meyer and Allen (1991) still dominates. In this model, organisational commitment has three dimensions (affective, normative and continuance), each characterised by a different psychological state or mindset (Meyer and Allen 1991).

- *Affective commitment* refers to an emotional attachment to, identification with, and involvement in the organisation. An employee who is affectively committed strongly identifies with the organisation's goals and desires to stay part of the organisation. This employee commits to the organisation because he/she 'wants to'.

- *Continuance* commitment reflects awareness of the costs associated with leaving the organisation and therefore develops from the perceived cost (benefits against losses), and requires that the employee be aware of these benefits and losses.
- *Normative* commitment is viewed as a feeling of obligation to continue one's employment and leads employees staying in the organisation due to a sense of loyalty or duty, and because they feel it is the right thing to do. Normative commitment develops out of internal pressures that stem from norms which encourage extended commitment to the organisation (Meyer and Allen 1991).

A growing body of research examines the links between organisational commitment and employee-relevant outcomes. However, studies are not fully consistent with regard to the relationship between health and organisational commitment. Mostly, organisational commitment in general or only the affective dimension was found to correlate positively with health (e.g. Nesje 2017), while continuance and normative commitment have a variable (yet generally negative) relationship with health (Meyer and Maltin 2010). Further, one can also find research showing a positive correlation with health and all dimensions of organisational commitment (e.g. Tiwari and Mishra 2008). Some researchers argue that affective commitment can buffer the negative impact of work stressors on employee health and well-being (Begley and Czajka 1993), while others suggest that committed employees might experience more negative reactions to such stressors than those who are less committed (Jackson and Rothmann 2006).

The inconsistent previous research on organisational commitment and health means there is also inconsistency regarding gender differences in organisational commitment. Some studies show that men tend to have higher levels of organisational commitment than women (Khalili and Asmawi 2012), whereas others found no significant differences in levels of organisational commitment between genders (Hussein and da Costa 2008) in the case of teachers' organisational commitment in an Islamic School according to gender). While Stewart et al. (2007) revealed that women tend to have a higher level of continuance commitment than men, an Iranian study (Khalili and Asmawi 2012) established the contrary, namely that the male participants showed a higher level of continuance commitment and affective commitment.

Since a research gap exists with respect to the connection between organisational commitment and the health of genders, we will examine it in Slovenian society. We make the assumption that men might experience only somewhat higher organisational commitment than women and that all types of organisa-

tional commitment have an equal connection to the health of both genders. To verify these assumptions, we pose the second research question:

- *RQ2: Does organisational commitment correlate differently with women's and men's health?*

2.3 Workplace mobbing in relation to health

It is clear that *mobbing* or 'workplace harassment', which may be defined as mental, hostile and unethical communication by which one or more persons terrorise another person with the aim to destroy and remove them from their workplace, dramatically affects the physical and psychological well-being of employees. A Spanish study (Carnero et al. 2010) shows that being a mobbing victim raises the probability of suffering from symptoms of poor health by 26 percentage points. Other studies found in the literature give evidence of mental and physical problems that emerge after harassment (Kostev et al. 2014). Recent studies suggest that mobbing is not a gender-neutral phenomenon, with some studies finding that women are more often victims of mobbing (Ferrari 2004) and that women and men are sensitive to different kinds of mobbing. For example, women focus on comments regarding their private life and rumours, while men are more involved in activities aimed at discrediting their work (Candura et al. 2014). Yet, there are still no studies that clearly show whether mobbing (when both genders are exposed to the same) affect women's and men's health in different ways. We may expect that, even in Slovenia, women might be victims of mobbing more frequently than men and thus in relation to mobbing women might more frequently encounter health problems than men do. Our third research question is:

- *RQ3: Does mobbing correlate differently with women's and men's health?*

3 Methods

3.1 Research description

To understand how different work-related factors (work intensity, organisational commitment and mobbing) correlate with the health of women and men, this study analyses secondary microdata taken from the research *International Social Survey Programme: Health and Health Care – ISSP 2011*¹ that in Slovenia formed part of an extended survey "Slovenian public opinion SJM 2011/1", which also included questions about work and family (Hafner-Fink et al. 2011). Data

1. ISSP. (2011): International Social Survey Programme: Health and Health Care. Available from: <http://zcat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zcat.gesis.org/obj/fStudy/ZA5800> (Accessed 14.5.2019).

were collected on a random representative sample of adult Slovenian inhabitants (N=1082) between March and June 2011. However, respondents without recent working experience were excluded so in this paper, due to the aim of our study, 589 respondents with recent working experience were included in the analysis.

3.2 Sample description

Among the analysed respondents, the majority (77,4 %) were full-time employed, 5,8 % were self-employed, 8,7 % were students who work, and the remaining 8,1 % were other occasional workers. They were aged between 19 and 78 years (retired people who still work occasionally), 53,5 % (315) of the analysed respondents were men and 46,5 % were women (274). On average, the women in our sample have completed a somewhat higher education level than the men (most men have a high school diploma, while women mostly have a university degree), and were also a little older than the men ($M_M=39,90$, $M_F=40,19$), which in fact reflects the national characteristics (women are more educated and live longer).

3.3 Description of the variables

Health

The respondents' health assessment was measured with four reliable (Cronbach $\alpha=0.75$) indicators on a Likert scale, where 1 meant worst and 5 the best health. Respondents were asked how often (over the preceding 4 weeks) they had: a) experienced difficulties with work or household activities due to health problems; b) bodily aches or pains; c) felt they could not overcome their problems. They were also asked: d) how they would rate their self-perceived health in general. Principal axis factoring (PAF) was used to create one factor Health that consists of all four indicators, which explains 57,4 % of the variance. Confidence in using this self-assessed health factor is based on previous research (Wu et al. 2013) which demonstrates that subjective health assessments are valid health status indicators. This factor's consistency with other objective health measures in the database was further checked by using a comparison between self-assessed health and days of absenteeism from work.

Work intensity

Work intensity, defined as the rate of physical and/or mental input given to work tasks performed during the working day (see Green 2001: 56), comprising time, job and emotional demands (see Burke 2009; Boxall and Macky 2014; Čehovin-Zajc and Kohont 2017), was measured with seven indicators about work on a 5-point Likert scale, where 1 meant completely disagree, and 5 totally agree:

a) Today I work far more than I did a decade ago; b) I do not have time for work outside my primary job to improve my living standard; c) I am overburdened by the amount of work I have to do at my job – work overload; d) I am constantly under time pressure at work; e) I work in unsafe and/or unhealthy working conditions; f) I do physically demanding tasks at work; and g) My work is stressful. The indicators had an approximately normal distribution (skewness and kurtosis coefficients between -1 and +1). Due to the relatively high reliability of all seven indicators (Cronbach $\alpha = 0,743$, $N=7$), principal axis factoring (PAF) was used to establish one common factor that consists of all seven indicators mentioned above.

Organisational commitment

Organisational commitment, a three-dimensional concept defined as an employee's psychological attachment to the organisation (Meyer and Allen 1991), was measured with nine indicators on a five-point Likert scale. Based on theoretical suggestions (ibid.), confirmatory factorial analysis was used to obtain three factors.

The first factor, *continuance commitment*, is represented by: a) too few opportunities to leave the current organisation; b) working in the current organisation out of necessity; and c) the opinion that leaving one's job would be too stressful at this time. A common feature of this factor is staying with the organisation due to certain internal or external pressure that would make exiting from the current organisation either practically or psychologically too costly.

The second factor, *affective commitment*, consists of indicators that measure job satisfaction in the organisation: a) the desire to complete one's career in the same organisation; b) happiness to come to work; and c) recommending work at this organisation to one's children. The common features of this factor are certain positive feelings and preferences for working in the organisation and it is therefore named affective commitment because it reflects the desire and satisfaction of an employee regarding their job.

The third factor, *normative commitment*, consists of: a) staying in the organisation due to moral obligation; b) finding employment elsewhere unethical; or c) a guilty conscience due to leaving one's organisation. A common feature of this factor is staying with the organisation due to a certain moral obligation.

Together, the three factors explain 61,997 % of the variance. The first factor explains 26,52 %, the second 24,95 %, and the third 10,54 % of the variance. The reliability of the indicators in each factor is acceptable (Cronbach $\alpha > 0.60$).

Mobbing

Mobbing or workplace harassment (see Ferrari 2004; Carnero 2010; Candura 2014) was measured with seven dichotomous indicators. The sum of positive answers to seven answers (0 to 7 scale) describes the quantity of different types of mobbing experienced in the working organisation. Respondents were asked whether in the previous 6 months in the workplace they had experienced: a) mistreatment; b) receiving abusive or hateful comments; c) being pressured not to enforce their rights; d) being humiliated or ridiculed with regard to their work; e) their mistakes always being sought; f) not being given information that affects the quality of their work; and g) the spreading of rumours about them.

3.4 Answering the research questions

All of the mentioned factors had an approximately normal distribution, allowing us to use parametric tests to analyse the research questions. A t-test for independent samples was initially used to reveal the equality or differences in health, work intensity, organisational commitment and mobbing among men and women. To reveal bivariate correlations between health, work intensity, organisational commitment and mobbing, Pearson's r coefficient was used; specifically on a subsample of men, on a subsample of women, and on all respondents with working experience. The final analysis that helped more comprehensively answer our questions was a multivariate linear regression in which health was explained with work intensity, organisational commitment and mobbing. This multivariate regression model was conducted three times, for the subsamples of men, of women, and all respondents with work experience.

4 Results

The t-test for independent samples shows that the men rated their health significantly better than the women, and are also significantly less absent from work. However, contrary to this, they both rated their work intensity, the three types of organisational commitment (affective, normative and continuance) and mobbing, without any significant differences.

Table 1: Differences in health, absenteeism, work intensity, organisational commitment and mobbing among men and women (t-test for independent samples)

	Gender	N	Mean	SD	t-test	p
Health	Men	312	0,32	0,81	2,76**	0,006
	Women	273	0,12	0,92		
Absenteeism	Men	284	0,76	1,12	-2,47**	0,014
	Women	249	1,01	1,26		
Work intensity	Men	262	0,05	1,02	1,25	0,212
	Women	231	-0,06	0,98		
Continuance commitment	Men	261	-0,03	1,02	-0,72	0,472
	Women	238	0,03	0,98		
Affective commitment	Men	261	-0,06	0,96	-1,46	0,145
	Women	238	0,07	1,04		
Normative commitment	Men	261	0,04	1,03	0,89	0,372
	Women	238	-0,04	0,97		
Mobbing	Men	311	1,40	1,81	1,60	0,110
	Women	271	1,17	1,73		

*** $p \leq 0.001$, ** $p \leq 0.01$, * $p \leq 0.05$

Source: authors based on database Hafner-Fink et al. 2011.

Since health holds direct consequences for absenteeism, i.e. being absent from work, a more detailed insight into absenteeism among both genders revealed the majority of men – 58,5 % (compared to less than half the women – 48.6%) were not absent from work in the previous 6 months. Absenteeism measured in days in the last 6 months was higher among women than men (see Table 2).

Table 2: Differences in absenteeism frequencies among men and women

Absenteeism (no. of days being absent from work in last 6 months)*	All		Men		Women	
	Frequency	Valid Percent	Frequency	Valid Percent	Frequency	Valid Percent
0 days	287	53,8	166	58,5	121	48,6
1-3 days	121	22,7	62	21,8	59	23,7
4-10 days	63	11,8	29	10,2	34	13,7
11-20 days	28	5,3	13	4,6	15	6,0
more than 20 days	34	6,4	14	4,9	20	8,0
Total - valid	533	100,0	284	100,0	249	100,0
Missing (DK, NA)	56		31		25	
Total	589		315		274	

* Cramer's $V=0.101$, $p=0.023$

Source: authors based on database Hafner-Fink et al. 2011.

The bivariate Pearson r analysis shows a significant correlation between health and all analysed work-related factors (work intensity, three types of organisational commitment, mobbing). The only exception is the non-significant correlation between normative commitment and health among men and the total, while normative commitment is significantly related to health among women.

Table 3: Bivariate correlations between health, work intensity, organisational commitment and mobbing (N=430); comparison among men (n=228) and women (n=202)

	Pearson r	Health	Work intensity	Organisational commitment			Mobbing
				Continuance	Affective	Normative	
Health	All	1					
	Men	1					
	Women	1					
Work intensity	All	-0,246***	1				
	Men	-0,180**	1				
	Women	-0,337***	1				
Continuance commitment	All	-0,168***	0,277***	1			
	Men	-0,143*	0,278**	1			
	Women	-0,188**	0,280***	1			
Affective commitment	All	0,215***	-0,144**	0,021	1		
	Men	0,197**	-0,288***	0,054	1		
	Women	0,259***	0,027	-0,019	1		
Normative commitment	All	-0,059	0,208***	-0,016	-0,001	1	
	Men	0,066	0,289***	0,025	-0,022	1	
	Women	-0,181**	0,105	-0,065	-0,021	1	
Mobbing	All	-0,194***	0,209***	0,100*	-0,175***	0,051	1
	Men	-0,203**	0,209***	0,127	-0,084	0,024	1
	Women	-0,212**	0,203**	0,073	-0,270***	0,083	1

*** $p \leq 0.001$, ** $p \leq 0.01$, * $p \leq 0.05$

Source: authors based on database of Hafner-Fink et al. 2011.

To check the concomitant impact of work-related factors (work intensity, organisational commitment and mobbing) on health, a multivariate linear regression model was used. The initial model was conducted on 430 employed respondents who had answered all the questions and shows that work intensity, continuance commitment and mobbing deteriorate an employees' health, while affective commitment improves their health. However, when analysing the same model for the subsamples of men and women, the analysis reveals important

differences. Men's health is worsened by mobbing and improved by affective commitment. Work intensity, continuance and normative commitment seem to bring no significant effect for men's health. On the other hand, women who work at a lower work intensity, have lower normative commitment and higher affective commitment to the organisation tend to have better health. Mobbing and continuance commitment do not exert a significant influence on women's health.

Table 4: Standardised regression coefficients for health predictors

Model	Beta	All		Men		Women	
		p	Beta	P	Beta	p	
1	(Constant)		0,000		0,000		0,158
	Work intensity	-0,157**	0,002	-0,100	0,181	-0,275***	0,000
	Continuance commitment	-0,117*	0,014	-0,108	0,111	-0,110	0,095
	Affective commitment	0,174***	0,000	0,163*	0,016	0,241***	0,000
	Normative commitment	-0,034	0,467	0,098	0,146	-0,173**	0,007
	Mobbing	-0,121*	0,011	-0,153*	0,021	-0,097	0,149
	N	430	228			202	
	R2adj.	0,111		0,083		0,208	
	F (df)	11,677 (5)		5,097 (5)		11,579 (5)	
	p (Model)	0,000		0,000		0,000	

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Source: authors based on database of Hafner-Fink et al. 2011.

5 Discussion

Although Slovenia is a European country in which women are employed on the most equal conditions and we thus expected only minor differences in health predictors stemming from the working environment, our research show that significant disparities continue. Still, the results of this study strongly contradict popular belief and can be only partly interpreted by pointing to the existence of some very traditional gender roles and perceptions.

Our study of a population of Slovenian workers shows that the men rated their health significantly better than the women, and are also less absent from work. This is in line with studies from other countries and also with the European working conditions survey (see Eurofound 2015) and data from the National Institute of Public Health (2019) for the same year as our study (2011) where women were almost 1/5 more frequently absent from work than men (but were 5 times more

frequently absent due to care for a family member). Another Slovenian study on health behaviour among men and women (see Zaletel-Kragelj et al. 2005) reveals that employed women were identified as being at a very high risk for frequent stress perception with at least minor difficulties in coping with such feelings, requiring that specific public health measures be introduced for this group.

We initially assumed that men face greater work intensity (working more, overburdened, work pressures ...) and thus work intensity might correlate to men's health more strongly than to women's health. However, the results of the study are just the opposite: in Slovenia, there are no differences in gender with respect to work intensity and (probably exactly due to this) work intensity negatively correlates only with women's health. Kanjuo-Mrčela and Ignjatović (2013) noted that the increasing work intensity in Slovenian organisations seen in the last decade due to the processes of privatisation, restructuring and competitive pressures in international markets has had a specific effect on women's lives because of their double burden of paid and unpaid work. Their study, conducted in 2010, also showed a weak positive correlation between greater working hours (paid and unpaid) and greater health problems for women (while there was no influence on men). They also revealed that there were more workers in Slovenia working more than 70 hours per week than in the EU-27. Concerning the number of hours of (paid/unpaid) work, there was a large gender difference in both the EU-27 and in Slovenia, but it was considerably larger in Slovenia since 17,3 % men and up to 41 % women reported working for more than 70 hours per week. In our study, only paid work was considered and, therefore, there were no significant differences. However, when the burden of unpaid domestic work (which in Slovenia is still mostly in the domain of women) is considered, it is quite understandable why work intensity has a negative correlation only with women's health.

Our assumption regarding organisational commitment was also false. There were no significant differences between men and women in the extent to which they are committed to the organisation, and commitment does not necessarily have a positive connection to health. Organisational commitment was found to have a contradictory effect on health in previous studies (see Meyer and Maltin 2010; Tiwari and Mishra 2008, etc.), but gender differences in the extent of organisational commitment on health were not examined. Our study of gender health differences in Slovenia, a society where no differences in the level of organisational commitment among women and men were found, shows an interesting aspect of the role of organisational commitment for health. Affective commitment positively correlates with the health of both genders, yet a higher correlation is found in the female subsample. Of course, women are traditionally seen as 'more emotional' and therefore more strongly influenced by commitment

to the degree it could impact their health. However, contrary to this, normative commitment negatively correlates only with women's health. It appears that a woman who does not feel morally obliged to work in the organisation tends to have better health (in opposition to the belief that women are 'naturally' more inclined to follow instructions due to their passivity), while such a sense of obligation plays no role in men's health. There are various explanations for these results, especially because previous studies also presented completely different results on the organisational commitment of men and women. Women can also only act according to their traditional (emotional, subordinate, obedient) role. They might also be more affected by organisational commitment because they are more susceptible to these influences due to being overloaded with domestic work. There are several possibilities and, without a longitudinal study and a clear understanding of the temporal and spatial micro-conditions, we can only guess.

The connection between mobbing and health is even more surprising. Although some recent studies show that women are more frequently victims of mobbing than men (e.g. Kostev et al. 2014), our findings establish that men are a little (but insignificantly) more exposed to mobbing. We may conclude that no significant differences exist in mobbing exposure among men and women, yet mobbing is significantly (negatively) connected to men's health only. Until now, no evidence has shown and explained why women are less affected by mobbing as the results of our analyses reveal. On the contrary, as the Slovenian researcher Ule (2012) claims, mobbing and threats of dismissal affect women's health more because women mostly depend on their male superiors in their jobs and have poorer support networks. Our results also stand in contrast to research by Candura et al. (2014: 377) who discovered that women are more affected by comments regarding their private life, while men are more affected by activities aimed at discrediting their work. Only half of the questions in our study were directly connected to work. Candura et al. (ibid.) explain that another reason that women are more targeted by psychological harassment may be the more passive attitude of women (or they are more easily attacked) and the fact they rarely hold managerial positions (since bullying is mainly exercised by superiors towards subordinates). In the case of Slovenia, men are also found in the majority of managerial positions, leading to the possible conclusion that workers are more brutally attacked by members of the same sex (since mobbing has significant health consequences for men only). We might therefore use the same argumentation about the passive attitude of men, but our findings can also be explained by other possibilities. It is also possible that women do not notice mobbing and are not affected by it because they are simply 'more used to it' while on the contrary men are very quickly offended.

As Jogan (2013) notes, in Slovenian society during socialism, especially in the 1970s and 1980s, the key institutional basis for eliminating discrimination against women was established. Today, men and women in Slovenia have obvious sympathies towards the policy of equal opportunities for both genders (albeit that orientation is more typical for women). However, as Jogan also found, a deep androcentric understanding of women's inclusion in paid work as a complement to the man's income is still quite strongly present in the opinion of both genders since almost half the respondents of a study over the last decade believe that part-time work is most suitable for mothers with preschool children. This demonstrates that, despite the advanced state policy in the area of gender equality, it is much harder to overcome traditional family patterns which still permit men to not participate very much in household work and childcare. These social factors are also likely to be responsible for our research results.

6 Conclusion

Although among Slovenian workers no differences have been established among men and women in perceived work intensity, organisational commitment and mobbing at the workplace, the correlation of these factors with health reveals significant differences. Therefore, we can affirmatively answer two of our research questions; namely, whether work intensity, and mobbing correlate with women's and men's health differently. More precisely, mobbing in the workplace worsens men's health but does not have an influence on women's health. Contrary to this, work intensity does not deteriorate men's health, while it has a significant negative impact on women's health. Similarly, the normative dimension of organisational commitment was found to negatively correlate only with women's health, while it has no impact on men's health. However, no significant gender differences were found in the impact of affective and continuance commitment on health. Affective organisational commitment was established to have a significant positive impact on the health of both genders. Continuance commitment, on the other hand, does not affect either gender's health. Our study also reveals that men are self-reportedly significantly healthier and less absent from work than women. These results can partly be explained by the patriarchal patterns that are still present in Slovenian society, even though the former socialist system and the current Slovenian efforts have established a solid foundation for gender equality. The negative influence of mobbing on men's health and normative commitment on women's health, however, do not fully correspond to this interpretation. Accordingly, while our study has some limitations (as a cross-sectional study, secondary data with limited indicators, etc.), and must be interpreted in a specific temporal

(survey from 2011) and geographical (case of workers in Slovenia) context, it can still serve as inspiration for future research in this field.

Bibliography

- Artazcoz, Lucia, et al. (2016): Gender, work and health: a step forward in women's occupational health (ch. 10). In J. Gideon (ed.), *Handbook on gender and health*: 165–188. Northampton, Edward Elgar publishing.
- Begley, Thomas M., and Czajka, Joseph M. (1993): Panel analysis of the moderating effects of commitment on job satisfaction, intent to quit, and health following organizational change. *Journal of Applied Psychology*, 78 (4): 552–556.
- Boxall, Peter, and Macky, Keith (2014): High Involvement Work Processes, Work Intensification and Employee Well-being. *Work Employment Society*, 28: 963–982.
- Burchell, Brendan, and Fagan, Colette (2004): Gender and the Intensification of Work: Evidence from the European Working Conditions Surveys. *Eastern Economic Journal*, 30 (4): 627–642.
- Burke, Ronald J., et al. (2009): Work hours, work intensity, satisfactions and psychological well-being among Turkish manufacturing managers. *Europe's Journal of Psychology*, 5(2): 12–30.
- Candura, Stefano M., et al. (2014): Mobbing: case record, gender differences, medico-legal issues. *International Open Access Journal of Prevention and Research in Medicine*. Available from: <http://www.preventionandresearch.com/mobbing-case-record-gender-differences-medico-legal-issues.html> (Accessed 05.05.2019).
- Carnero, M. Angeles, et al. (2010): Mobbing and workers' health: an empirical analysis for Spain. SA: Instituto Valenciano de Investigaciones Económicas. Available from: <https://www.ucm.es/data/cont/docs/518-2013-11-05-wpasad-2010-30.pdf> (Accessed 05.05.2019).
- Čehovin Zajc, Jožica, and Kohont, Andrej (2017): Impacts of work intensity on employees' quality of work, life and health. *Teorija in praksa*, 54 (2): 209–223.
- Domajnko, Barbara and Pahor, Majda (2015): Health Within Limitations: Qualitative Study of the Social Aspects of Resilience in Old Age. *Ageing International*, 40:187–200.
- Eikemo, Terje Andreas, et al. (2008): Welfare state regimes and differences in self-perceived health in Europe: a multilevel analysis. *Social Science and Medicine*, 66 (11): 2281–2295.
- Eurostat (2019a): Health in the European Union – facts and figures. Available from: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Health_in_the_European_Union_%E2%80%93_facts_and_figures (Accessed: 29.05.2019).
- Eurostat (2019b): Gender statistics. Available from: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/22925.pdf> (Accessed: 14.05.2019).
- Ferrari, Elena (2004): Raising awareness on mobbing: an EU perspective. Brussels: European Commission.

- Green, Francis (2001): It's been a hard day's night: The concentration and intensification of work in late twentieth-century Britain. *British journal of industrial relations*, 39 (1): 53–80.
- Hussein, Mohamed Fathy, and da Costa, Jose L. (2008): Organizational Commitment and its Relationship to Perceived Leadership Style in an Islamic School in a Large Urban Centre in Canada: Teachers' Perspectives. *Journal of contemporary issues in education*, 3 (1): 17–38.
- Jackson, Leon, and Rothmann, Sebastiaan. (2006): Occupational stress, organisational commitment, and ill-health of educators in the North West Province. *South African Journal of education*, 26 (1): 75–95.
- Jogan, Maca (2013): Družbena (ne)enakost spolov v slovenski postsocialistični zavesti. *Teorija in praksa*, 50 (1): 5–38.
- Kanjuro Mrčela, Aleksandra, and Ignjatović, Miroljub (2013): Women, work and health. *Slovenian journal of public health*, 52 (2): 137–147.
- Khalili, Ashkan, and Asmawi, Arnifa (2012): Appraising the Impact of Gender Differences on Organizational Commitment: Empirical Evidence from a Private SME in Iran. *International Journal of Business and Management*, 7 (5): 100–110.
- Klein, Howard J., et al. (2012): Reconceptualizing workplace commitment to redress a stretched construct: Revisiting assumptions and removing confounds. *Academy of Management Review*, 37 (1): 130–151.
- Kostev, Karel, et al. (2014): Risk of psychiatric and neurological diseases in patients with workplace mobbing experience in Germany: a retrospective database analysis. *German Medical Science*, 12 (10): 1–9.
- Meyer, John P., and Allen, J. Natalie (1991): A three-component concept of organisational commitment. *Human resource management review*, 1 (1): 61–89.
- Meyer, John P., and Maltin, Elyse R. (2010): Employee commitment and well-being: A critical review, theoretical framework and research agenda. *Journal of Vocational Behavior*, 77 (2): 323–337.
- Nesje, Kjersti (2017): Professional commitment: Does it buffer or intensify job demands? *Scandinavian Journal of Psychology*, 58 (2): 185–191.
- Ozutku, Hatice, and Altindis, Selma (2013): The Relations between Work Intensity and Work-Family Conflict in Collectivist Culture: Evidence from Turkish Health Care Professionals. *Journal of Health Management*, 15 (3): 361–382.
- Palencia, Laia, et al. (2014): The influence of gender equality policies on gender inequalities in health in Europe. *Social Science & Medicine*, 117: 25–33.
- Stewart, Susan M., et al. (2007): Men, Women, and Perceptions of Work Environments, Organizational Commitment, and Turnover Intentions. *Journal of Business and Public Affairs*, 1 (1): 1–21.
- Škerjanc, Alenka, and Metoda Fikfak Dodič (2014): Sickness presence among disabled workers at the University Medical Centre Ljubljana. *Slovenian Journal of Public*

Health, 53 (4): 277–82.

Tiwari, Saurabh Kr., and Mishra, P.C. (2008): Work Stress and Health as Predictors of Organizational Commitment. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 34 (1): 267–277.

Ule, Mirjana (2013): Social inequalities in women's health in Slovenia. *Slovenian Journal of Public Health*, 52 (2): 72–118.

Zaletel-Kragelj, Lijana, Majda Pahor, and Marjan Bilban. (2005): Identification of population groups at very high risk for frequent perception of stress in Slovenia. *Croatian medical journal*, 46 (1): 137–145.

Wu, Shunquan, et al. (2013): The relationship between self-rated health and objective health status: a population-based study. *BMC Public Health*, 13 (1): 320–329.

Sources

Eurofound (2015): European Working Conditions Survey - Data visualisation. Available from: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-working-conditions-survey> (Accessed: 04.12.2019).

Hafner-Fink, Mitja et al. (2011): Slovene Public Opinion 2011/1: Environment, ISSP 2010, Health, ISSP 2011, Relation between Work and Family, Psychological Violence at Workplace [data file]. Slovenia, Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Available from: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm/> (Accessed: 07.04.2019).

National Institute of Public Health (2019): Health data. Available from: https://podatki.nijz.si/pxweb/sl/NIJZ%20podatkovni%20portal/?px_language=sl&px_db=NIJZ%20podatkovni%20portal&rxid=0deaed93-f62c-4129-8244-608133091d95 (Accessed: 04.12.2019).

Authors

Jožica Čehovin Zajc, PhD, Assistant professor (corresponding author)
University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences,
Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
Tel: 00386 1 5805204
E-mail: jozica.zajc@fdv.uni-lj.si

Ana Hafner, PhD, Assistant professor
Faculty of information studies in Novo mesto,
Ljubljanska cesta 31a, 8000 Novo mesto, Slovenia
Tel: 00386 41 999 904
E-mail: ana.hafner@fis.unm.si

RECENZIJJE KNJIG
BOOK REVIEWS

Metka Mencin

Simone de Beauvoir: Starost I. Stališča zunanosti.
Ljubljana: Opro – zavod za aplikativne študije, 2018.
322 strani (ISBN 978-961-94287-7-1), 29 EUR.

Starost je v francoskem izvirniku prvič izšla leta 1970, ko je avtorica Simone de Beauvoir imela 62 let in za seboj težko izkušnjo materine smrti, ki ji je posvetila delo *Une mort très douce* (izšlo 1964). Minevanje in približevanje smrti sta zaradi groze pred razpadanjem, zaradi neizbežnosti soočenja s tistim ne zmorem več pogosti temi njenih del. Simone de Beauvoir so očitali, da o starosti piše na neprijeten način, celo hladno in grobo, na kar je leta 1965 v intervjuju za *Paris Review* odgovorila, da se je vse življenje borila proti iluzijam, kakršna je ta, da so vsa življenjska obdobja »krasna, da so otroci nedolžni, da so vsi ravnokar poročeni srečni, da vsi stari uživajo mir. /.../ Jasno, v današnji Franciji morate govoriti, da je vse dobro, da je vse čudovito, tudi smrt« (v Gobeil 2015). Na način, ki ni prijeten ne za zatiralce ne za zatirane, je v svojem političnem delovanju in v svojih delih o neenakostih, izkoriščanju, represiji, svobodi in emancipaciji govorila in razpravljala vsaj od druge svetovne vojne dalje.

Kdor pozna njen *Drugi spol* (2013), torej 22 let starejše delo, ji *mu Starost* izzove asociacije nanj, še preden knjigo zares začne prebirati, tako da ne preseneča, da večina recenzij in analiz *Starosti* opozarja na analogije z *Drugim spolom* (prim. Deutscher 1999; Marso 2012, 2017). Tudi *Starost* je obsežno delo o drugosti in podobno kot *Drugi spol* v prvi knjigi kritično obdeluje biološka dejstva in »dejstva«, mite, družbene prakse in institucionalne pogoje, ki vzpostavljajo, vzdržujejo in opravičujejo marginalizacijo; v drugi, ki je v trenutku, ko to pišemo, že izdana v slovenskem prevodu, pa *doživete izkušnje* krivice, ki ustvarjajo začaran krog drugosti. A drugost starosti se vendarle razlikuje od drugosti ženskosti, bi lahko rekli s S. de Beauvoir, že zato, ker gre za nezaželeno preobrazbo, ki jo doživi vsak_a, ki živi dovolj dolgo, da kviri sliko, da *mu_ji* poidejo moči ter postane breme in odveč. Pa vendar oziroma prav zato »v starih ljudeh, kakršni bomo postali, ne prepoznamo lastne usode. /.../ Nič ne bi smelo biti bolj pričakovano kot starost in nič ni bolj nezamisljivega« (Beauvoir 2018: 36). Tudi ta utajitev je razlog za zaroto molka in izgon starih, ki jo je S. de Beauvoir s *Starostjo* želela razbiti (33).

Kaj sploh je starost? Kdaj nastopi? Ko se znajdeš v zadnji starostni kategoriji, ki ti jo ponujajo ankete? Ali takrat, ko te, ko poveš, koliko si star_a, anketar_ka vljudno odslovi s »hvala«? Ko izgubiš delo in si za vsakega potencialnega zaposlovalca prestar_a? Ko ti v avtobusu prvič nekdo odstopi sedež? Ali ko pred vstopom v lokal oklevaš, ker presojaš starost njegovih obiskovalk_cev, in greš dalje, če ugotoviš, da so bistveno mlajše_i od tebe? Ko se upokojiš? Veliko je točk, ki označujejo prehod v starost, a ne pojavijo se vse hkrati. V starost drsiš, brez iniciacije, kot pravi Simone de Beauvoir. V prej omenjenem intervjuju je avtorica začetek starosti opisala kot »spremembo v bivanju, spremembo, ki se manifestira z izgubo velikega števila stvari«, ki smo jih imeli radi, čeprav nam zanje mogoče niti ni žal.

V prvem poglavju *Starosti* S. de Beauvoir brez olepševanj razpravlja o neizbežnih bioloških procesih kongnitivnega in telesnega pešanja, pa tudi o zagatah medicine oz. njene veje geriatrije in gerontologije, ki sta nujni za razumevanje procesov in posledic staranja, a ne zadostni. Človek se namreč »stara in peša vedno znotraj dane družbe«; kako se bomo starali, je odvisno od ekonomskih dejavnikov znotraj socialnih, političnih in ideoloških nadgradenj (2018: 66), »zato o naravni starosti ni smiselno govoriti« (69). »Od nekdanj, tako kot zdaj, razredni boj določa, kako bo posameznika zgrabila starost /.../ (42). Podobe starih se v človeških družbah gibljejo od idealizirane, »ki je siva in čistiljiva modrost, bogate izkušnje, lebdenje visoko nad običajnimi razmerami človeštva«, do podobe norega senilnega starca, »ki je v posmeh otrokom« (35). Vse to avtorica analizira v naslednjih poglavjih.

V tem zapisu je težko zajeti vso raznolikost in protislovnost podob starih ter stališč do njih, ki jih S. de Beauvoir odkriva v svojem raziskovanju prvobitnih skupnosti, stare Kitajske, judaizma, antičnih družb, zgodnjega krščanstva, srednjega veka in renesanse, kapitalističnih družb do šestdesetih let 20. stoletja. Podobno kot v *Drugem spolu* se lahko samo čudimo, kako ji je uspelo zbrati in primerjati ogromno količino raznovrstnih podatkov iz tako različnih virov, kot so znanstvene raziskave, miti, verska besedila, literarna dela, pričevanja in lastna opažanja. V analizi prvobitnih skupnosti¹ ugotavlja, da je odnos do starih praviloma ambivalenten (star človek kot nujen, a nevaren; vreden spoštovanja in hkrati strah vzbujajoč); da je njihova usoda precej odvisna od njihovih sposobnosti in pridobljenega bogastva; da je njihov položaj v bogatejših družbah praviloma ugodnejši kot v revnejših in med stalno naseljenimi ljudstvi praviloma boljši kot med nomadskimi – praviloma, saj niti to ne velja za vsa ljudstva (2018: 109). Zanesljivejša zaščita starih pred žrtvovanjem, pravi, je tista, »ki jo staršem zagotavlja ljubezen otrok« (110). Kakorkoli že, usodo starih določa skupnost, skladno s svojimi interesi, zmožnostmi, vrednotami, in stari se morajo temu podrediti »tudi takrat, ko se jim zdi, da so najmočnejši« (115). To pravzaprav velja tudi za t. i. zgodovinske družbe. Ko je vladajoči razred želel ohraniti status quo, je podelil moč starim (245), ki je bila včasih dejanska (to velja predvsem za taoistično Kitajsko), včasih pa je imela vlogo, kot jo imajo imaginarna števila v računskih operacijah; bogati stari so praviloma imeli vsaj ugled, če že ne nujno moči, a četudi so družbene norme nalagale spoštovanje starosti, je bil odnos do njih pogosto nestrpen. Ob tem avtorica opozarja, da se raznolikost podob in stališč nanaša predvsem na stare iz privilegiranih razredov, saj govorijo le oni in pogosto tudi le o sebi. Ravnodušnosti do starih ni bilo treba opravičevati, vse dokler ni njihovo število v 19. stoletju začelo občutno naraščati – razvrednotenje je takrat dobilo nove podobe in prakse. Na primer v institucionalizaciji revnih starih, ki jo S. de Beauvoir analizira v zadnjem poglavju: ravnodušnost, zapuščенost, nadzor.

Stari sodijo v tisto skupino ljudi v tiski, ki jih je potrošniška družba mirne vesti izrinila, avtorica v Uvodu (33-34) povzema Marcuseja. Danes, ko na zahodu delež populacije nad petinšestdeset let (v Sloveniji je to starost, ko te uvrstijo v kategorijo starostnikov) hitro

1. Sama bralce opozarja na previdnost, ker so nekatere njene informacije »precej stare in včasih pomanjkljive in nezanesljive« (2018: 74).

narašča, se o starosti res govori več kot pred petdesetimi leti, zaradi svoje številčnosti ima ta populacija vsaj potencialno večjo politično moč kot v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je S. de Beauvoir pisala svojo dolgo razpravo o starosti. A nelagodje, ki ga vzbujajo starost in govori o njej, ni zato nič manj globoko in ambivalentnost nič manj izrazita. Prej nasprotno. S. de Beauvoir je knjigo napisala deset let pred nastopom krize francoske države blaginje, torej v obdobju, ko se vrednost človeka še ni tako prostodušno kot danes merila s stopnjo produktivnosti, učinkovitosti, tekmovalnosti, neodvisnosti. Danes te norme pogosto nekritično prevzemajo tudi raziskovalci_ke pogojev življenja starejših, ki poudarjajo vlogo »aktivacije« starih ljudi. V razmerah, ko države stroške »človeških virov« znižujejo tudi z odlaganjem upokojevanja, lahko celo dobronameren poziv k aktivaciji razumemo kot poziv k zniževanju bremen, ki jih »družbi« nalaga starost. Kot opozarja K. Woodward (2016), ki je sicer kritična do *Starosti*, bi S. de Beauvoir danes, torej v kontekstu neoliberalne nacionalne države in globalnega kapitala, verjetno svojo marksistično analizo še razširila in poudarila naslednje protislovje: kapitalizem zavrača stare kot neproduktivne, hkrati pa se zanaša na populacijo, ki ustvarja prihranke, dostopne za investiranje, potem ko ta populacija ostari, pa postane široka tržna niša za vse mogoče, predvsem za zdravljenje in zdravlila.

Simone de Beauvoir očitajo, da v *Starosti* ni upoštevala vseh osi podrejanja, da je preveč posploševala (prim. Woodward 2016); predvsem feministične avtorice ji oporekajo, da razlik med moškimi in ženskami ni dovolj izpostavila; spet drugi ji oporekajo, da »nedisciplinirano« prestopa iz ene znanstvene discipline v drugo, ne da bi jih dovolj dobro poznala – skratka, očitajo ji nekritični eklekticism (več o tem v Katz 2016). A kot pravi Katz (2016), je *Starost* zaradi svojega perifernega in radikalnega statusa nekakšna simbolna vstopna točka, od koder je mogoče z obrobja videti center in tako razumeti celotno sliko.

Viri in literatura

- De Beauvoir, Simone (2013): *Drugi spol: Dejstva in miti; Doživeta izkušnja*. Ljubljana: Krt.
- De Beauvoir, Simone (2018): *Starost I. Stališča zunanosti*. Ljubljana: Opro, Zavod za aplikativne študije.
- Gobeil, Madeleine (2015): Simone de Beauvoir: O egzistenciji i bivstovanju, prevari, starosti i Sartreu. Dostopno prek <http://strane.ba/simone-de-beauvoir-o-egzistenciji-i-bivstovanju-prevari-starosti-i-sartreu/> (7. 1. 2020).
- Katz, Stephen (2016): Simone de Beauvoir's *The Coming of Age: The Humanities and Gerontology's Diagram of Science*. Age Culture Humanities. Dostopno prek <https://ageculturehumanities.org/WP/simone-de-beauvoirs-the-coming-of-age-the-humanities-and-gerontologys-diagram-of-science/> (14. 1. 2020).
- Marso, Lori (2017): *Politics with Beauvoir: Freedom in the Encounter*. Duke University Press.
- Marso, Lori J. (2012): *Thinking Politically with Simone de Beauvoir in The Second Sex. Theory & Event*, 15 (2). Dostopno prek <https://muse.jhu.edu/article/478359> (11. 1. 2020).
- Woodward, Kathleen (2016): *Rereading Simone de Beauvoir's The Coming of Age*. Age Culture Humanities. Dostopno prek <https://ageculturehumanities.org/WP/rereading-simone-de-beauvoirs-the-coming-of-age/> (11. 1. 2020).

Goran Gaber

**Patrick Boucheron: Kaj zmore zgodovina.
Nastopno predavanje na Collège de France 17. decembra 2015.
Ljubljana: Studia Humanitatis, 2018.
46 strani (ISBN: 978-961-6798-77-8), 10 EUR.**

»Paris, c'est la France, l'Occident, la Terre« je proti koncu svojega življenja zapisal Auguste Comte in dodal, da je to mesto »edina prestolnica resnično učinkovitih vzgibov« (Comte 1856: brez strani, v Labreure 2014: 124).

Dobro stoletje in pol kasneje je Pariz – ter z njim Francija, Zahod in celoten svet – v šoku. Leto 2015 se je začelo s tragedijo in končalo z grozoto: januarja pobjo novinarjev *Charlie Hebdo*, novembra pa, med drugim, morija v klubu *Bataclan*. Vzdušje je turobno, misli zbegane in dejanja omahujoča. Lahko bi rekli, da sta v mestu, ki »predstavlja svet«, paralizirana tako um kot telo. V takih in podobnih trenutkih, ko zgodovina tako rekoč »obvisi v zraku«, je v naši kulturi v navadi, da si besedo vzamejo »veliki možje« s področja politike ter z njo pomirijo duha in v telesa ponovno vnesejo življenje. Uvodno predavanje Patricka Boucheron 17. decembra 2015 je s tega vidika torej zanimivo iz več razlogov: prvič, ker ne gre za besedo politika, temveč intelektualca, predstavnika ene najstarejših humanističnih ved na tem svetu; drugič, ker si ta besede ni vzel, ampak jo je dobil od *Collège de France*, ene najprestižnejših intelektualnih institucij na Zahodu; tretjič, ker si je ta beseda izrecno zadala cilj, da naslovi tako svojo vlogo kot svojo nalogo v zgodovinski situaciji, katere simptomatični izraz naj bi predstavljali nedavni tragični dogodki v Parizu.

Kaj torej v tem kontekstu *zmore zgodovina*? Boucheron, katerega delo je sicer posvečeno srednjemu veku in italijanski renesansi oziroma od izvolitve na *Collège de France* zgodovini oblasti v zahodni Evropi od 13. do 16. stoletja, nam svoj odgovor na to vprašanje ponudi nekako med vrsticami, to se pravi med izpolnjevanjem dolžnosti, ki ga taka izvolitev zahteva: med »zahvaljevanjem podpornikom« in »predstavitvijo svojih imenovanov«.

Za začetek bi lahko dejali, da zgodovinarji zaradi golega dejstva, da gre za dejavnost uma in razuma, stoji na pravi strani zgodovine, saj nam omogoča, da prek beleženja tega, kar je bilo, in razmislekov o tem, kaj nas je pripeljalo do tod, kjer smo sedaj, ubežimo ne-umni plitkosti neposrednega zavedanja sedanosti. Po tej plati se Patrick Boucheron vpisuje v dolgo tradicijo paradigme *Historia Magistra Vitae*, humanističnega razumevanja zgodovinarstva, ki v tej dejavnosti, od Cicera dalje vidi »časa pričo«, »spomina življenje« in »resnice luč« oziroma, na kratko, »življenja učiteljico«.

Toda tako kot mnoge velike paradigme je tudi ta enotna le od zunaj in enoznačna zgolj od daleč. Zgodovinski dogodki nam namreč sami na sebi ne povedo prav ničesar o stališču, ki naj bi ga v odnosu do njih zavzeli, oziroma o poduku, ki naj bi ga iz njih potegnili. Je »padec berlinskega zidu« v smislu začetka konca neke določene oblike družbene ureditve nekaj »dobrega« ali nekaj »slabega«? Najverjetneje se lahko vsi

strinjamo, da gre – če govorimo o koncu konkretnih političnih režimov, ki so v kali zati-rali razvoj in preprečevali obstoj tistih posameznikov in družbenih skupin, katerih način življenja se ni skladal z vnaprej začrtanimi vzorci večine – za pozitiven zgodovinski trenutek. Po drugi strani pa bo naše stališče do konca družbeno-politične alternative prevladujočemu (neo)liberalnemu modelu najbrž manj enoznačno: naj se iz omenjenega »padca« naučimo, kako socializem pokončati ali obdržati? Odvisno, mar ne?

Še sreča, da se v tej praktični negotovosti lahko prav vsi, tako »levi« kot »desni«, moderni subjekti poenotimo v klicu po »kritičnem odnosu« do realnosti in še sreča, da nam tu na pomoč lahko priskoči zgodovinopisje: »Zgodovinar, ki ne zna razburiti, bi se ukvarjal s prijazno in učeno disciplino, ki prav gotovo ugaja ljubiteljem in izobražencem, ni pa učinkovita v smislu kritične emancipacije,« pravi Boucheron (33). Nedvomno. Toda s čim natančno nas lahko zgodovinopisje razburi in na kakšen način lahko to razburjenje prispeva k naši kritični emancipaciji? Po Boucheronu je naloga zgodovinarja, da nas vznemiri s tem, da »spodkopava red, ki ga vsiljujejo kronologije«; s tem, da »vznemirja ustaljene identitete« (16), s tem, da pod vprašaj postavlja same kategorije, ki jih uporabljamo za razumevanje preteklosti: »Če preobrnemo domačnost v tujost, prispevamo k temu, da se omajejo gotovosti, na katere se v glavnem precej naivno zanašamo« (31).

Tovrstno razumevanje intelektualnega poklica je dandanes v humanistiki in družboslovju precej razširjeno in tudi povsem dobrodošlo, saj predstavlja protiutež nereflektirani reprodukciji (dominantnega) »vedenja« in (uporabnega) »znanja«. Kljub temu oziroma prav zato pa smo dolžni opozoriti, da lahko po drugi strani tudi samo postane precej problematično, če svojo dejavnost zvede na slepo ponavljanje velikih izrekov svojih očakov, kot so na primer Nietzsche, Bourdieu ali Foucault. Da je Boucheronu nekako najbližje slednji, je jasno tako iz naslova, ki si ga je izbral za svojo stolico (*Zgodovina oblasti ...*), kot tudi iz dejstva, da se njegovo uvodno predavanje začne in konča s citatom francoskega filozofa. Tako je na neki način precej presenetljivo, da ta konkretna intelektualna dediščina v njegovih razmislekih o vprašanju *Kaj zmore zgodovina?* ne odzvanja močnejše in jasnejše. Natančneje: je problematičen odnos med družbenimi vedami in javno sfero res mogoče razrešiti z odpovedjo »mrtvemu jeziku« (35), s katerim naj bi bile slednje obtežene? Mar ni jezik vedno zvezan z matricami razmerij oblasti, ki določajo veljavnost, slišnost in učinkovitost izjav, ki jih z njim oblikujemo? Še več, je ob priznavanju te temeljne zvezanosti vednosti in oblasti »verske« vojne res mogoče preimenovati v »državljske« zgolj v imenu »preprostosti« in »odmika od vzvišenih kategorij« (26)? Od zgodovinarja oblasti bi nedvomno lahko pričakovali, da tovrstno kategorialno rokado pospremi z vsaj shematičnim namigom o oblastnih razmerjih, ki jih s tem napada, če že ne o tistih, ki jih s tem varuje in podpira. Nazadnje, kako naj razumemo »foucaultovca«, ki v zgodovini ne samo vidi »znanost«, temveč celo brani njeno »znanstvenost« (35)?

Med mnoge zmožnosti zgodovinopisja spada tudi zavest o cikličnosti, o vzponih in padcih, o tistih obdobjih, kjer se zdi, da zgodovina »vre«, in o tistih, kjer na videz »miruje«. Čeprav je včasih to težko sprejeti, se intelektualno polje ne nahaja nekje izven zgodovine oziroma nad njo in je torej prav tako zaznamovano z bolj ali manj bogatimi obdobji. Francosko zgodovinopisje (npr. Le Goff), sociologija (npr. Bourdieu),

psihoanaliza (npr. Lacan), antropologija (npr. Lévi-Strauss), filozofija (npr. Foucault) iz obdobja neposredno pred našim nedvomno spadajo med bogatejša, zapuščajoč nam dediščino, za katero se zdi, da si je še nismo povsem prisvojili. Že res, da so omenjeni avtorji drug za drugim pretresali in s tem »vznemirjali« kategorialni aparat, s katerim mislimo svet, toda v naši trenutni vznemirjenosti ne smemo pozabiti, da je to pretresanje vedno spremljal razmislek ne samo o političnem pomenu njihovega konkretnega početja, ampak tudi o intelektualni dejavnosti in o akademskem polju na splošno. Če torej res želimo počastiti naše prednike ter s tem v misel in dejanja vpeljati zgodovino, je naša naloga nadaljevati tam, kjer so oni delo končali, to se pravi ob razbijanju gotovosti in obglavljanju idolov jasno povedati, zavoljo katere sedanjosti in v imenu katere prihodnosti zgodovino pišemo »s kladivom«. Zgodovina namreč ni samo preteklost in odgovor na vprašanje *Kaj zmore zgodovina?* se danes začne z zelo »preprostim« priznanjem: več.

Literatura

Labreure, David (2014): Auguste Comte, les positivistes et Paris. *Société de l'histoire de Paris et de l'île-de-France*, 141: 107-132. Dostopno prek: https://www.academia.edu/36269567/Auguste_Comte_les_positivistes_et_Paris_Bulletin_de_la_Soci%C3%A9t%C3%A9_de_lhistoire_de_Paris_et_de_l%C3%AEle_de_France_141e_ann%C3%A9e_-_2014 (18. 3. 2020).

Igor Jurekovič

**David Chidester: Religion: Material Dynamics.
Oakland, CA: University of California Press, 2018.
253 strani (ISBN 978-052-029-766-1), 27 EUR.**

Prvi desetletji 21. stoletja sta bili za teorijo religiologije in sociologije religije prelomni. Dobro znane kritike koncepta religije so nas naučile, da je sam *koncept* religije moderni izum, zahodnjaški konstrukt, vpet v evropsko krščansko tradicijo in kolonialno ekspanzijo 19. stoletja. Najsi je teža kritike še tako prepričljiva, raziskovalci religije znotraj različnih družboslovnih in humanističnih disciplin od koncepta niso odstopili. Zavezani k skupnemu težišču zavrnitve protestantskega, intelektualističnega razumevanja religije kot nekaj golo umskega, individualnega in tekstualnega so os analize usmerili v *materialnost* religije. Ta teoretska in empirična preusmeritev je privedla do preloma, imenovanega *materialni obrat* v raziskovanju religije. Široko polje materialnega preučevanja religij vključuje raznolike multi- in interdisciplinarne pristope raziskovalcev in raziskovalk, ki prihajajo s področij sociologije, antropologije, religiologije, psihologije, zgodovine in umetnostne zgodovine. V grobem lahko njihove prispevke uvrstimo v naslednje pristope: simbolizem, materialne discipline, materialistična fenomenologija in novi materializem. Delo Davida Chidestra lahko razumemo kot del te revolucije, »ki je osvobodila [religijsko] materialnost – utelešenost in čutila, predmete in njihova družbena življenja, izmenjave in odnose moči, medije in mediacije in vse sile in nihanja v produkciji, cirkulaciji in potrošnji stvari – kot stvar religije, ki terja našo pozornost v njenem preučevanju« (2).

Delo *Religion: Material Dynamics* se bere kot učbenik, sestavljen iz 6–16 strani dolgih esejev. Knjiga je razdeljena na tri dele, ki jih avtor ločuje zgolj formalno, medtem ko jih vsebinsko prepleta in dopolnjuje v smiselno celoto: kategorije, formacije in cirkulacije. V prvem sklopu premisli temeljne analitične kategorije v raziskovanju religije – animizem, sveto, prostor, čas in neskladnost – oziroma njihovo vpetost v izvorne materialne dinamike ter sodobno (ne)veljavnost. Opozori na kolonialni kontekst, znotraj katerega so misijonarji in kolonialni agenti zbirali »dokaze«, ki jih je Tylor uporabil v teoriji animizma (spet drugi v teorijah fetišizma in totemizma), da bi opredelil prvotno religijo in s tem religijo koloniziranih kot verovanje v nadnaravna bitja. Značilnost animistov naj bi bila nezmožnost pravnega vrednotenja predmetov, kakršni so bili tisti, s katerimi so želeli Evropejci trgovati, saj so predmetom (npr. peresom in kostem) pripisovali življenje. Če Chidester animizem analizira historično, Durkheimovo nasprotje med svetim in profanim osvetli v luči produkta sodobne popularne kulture (dokumentarni film *Good Hair*), znotraj katerega naj bi bila svetost predmeta odvisna od intenzivnega religijskega dela interpretacije in ritualizacije. Avtor izvrstno izpostavi vpetost ritualov, kakršno je podaljševanje las temnopolnih Američank s tujimi lasmi, tako v svetovno politično ekonomijo kakor v politično ekonomijo svetega. Namreč, največji izvoznik teh las je Indija; tam hindujci in hindujke svoje lase žrtvujejo v ritualu *tonsure* – dober primer je tempelj Sri Venkateswara v Tirupatiju, kjer v obredu letno sodeluje do 10 milijonov ljudi. Državno »posvečeni« monopol nad britjem

in žrtvovanimi lasmi imajo duhovniki, ki poskrbijo, da večino las prodajo na Kitajsko, tam pa jih uporabijo za izdelavo keratina in lasulj – recimo prav tistih, ki jih ortodoksne judinje uporabljajo za pokrivanje svojih las. Ko so za to izvedeli ortodoksni rabini v Izraelu, so prepovedali uvoz hindujskih las, saj so njihovo uporabo imeli za vrsto malikovanja. Sveto, tako kot lasje, je povsod. Razpoložljivo je za pomenske interpretacije, ritualizacije in razmejitve – vse to pa je neizbežno vpleteno v odnose moči in lastninjena.

Prav družbena pogojenost religije in religioznega je vsebina drugega dela knjige, ki govori o *formacijah*. Te »pomenijo konfiguracije oblasti, v katerih se oblikujejo religijski simboli, diskurzi, prakse ter institucije« (5). Religijske formacije kot družbeni pojav so kompleksen nabor pomenov in oblasti. Temu primerno se posveti formacijam materialne kulture, ekonomije, kolonializma, imperializma in apartheida. Pri obravnavi slednjih treh je Chidester najbolj suveren. Vloga religije v procesu kolonizacije je bila trodelna – kolonializem je religijo »pokvaril«; jo uporabil kot ideološki dodatek v osvajanju; in z njo pacificiral domačine. Raziskovanje odnosa religije in kolonializma nas usmeri v odnose med religijo in nasiljem, še posebej v odnosih oblasti. Imperializem, kolonializem in apartheid so hkrati izoblikovali politične ter ekonomske pogoje znanstvene produkcije o religiji, po drugi strani pa preoblikovali religijske formacije kolonizatorjev in koloniziranih, ki so prav tako imeli aktivno vlogo v procesu.

Avtor nemara najpomembnejši teoretski uvid pusti za zadnji sklop – *cirkulacije*. Da bi ostal zvest svojemu podnaslovu, se skozi obravnavo raznolikih pojavov šamanov, mobilnosti, popularnosti, dotika in oceanov posveti materialnim *dinamikam* religije – kako se religija in religiozno v globaliziranem svetu gibljeta in stekata v nove, pogosto sinkretične oblike. S tem misli na tri vidike. Prvič, religijo moramo razumeti v gibanju, ki zahteva, da se raziskovalci religije otresemo preučevanja religijskih pojavov kot zamrznjenih *slik* v zgodovini in se preusmerimo v raziskovanje dinamičnih gibljivih religijskih pojavov. Drugič, kot znamenja religijskih sprememb nas cirkulacije opozorijo na nihanja med religijsko stabilnostjo in inovacijami. Tretji vidik pa predstavljajo raznotere oblike difuzije religioznega, npr. preko produktov popularne kulture, ki niso vezane na specializirane religijske institucije. Religija torej ni v času zamrznjena struktura, temveč je spremenljiv družbeni pojav, ki se venomer giblje na relaciji struktura–posameznik.

Po drugi strani pa prav poglavje cirkulacij – natančneje esej, v katerem se ukvarja s popularno kulturo kot religijo – stoji na najbolj trhljih tleh. Avtor trdi, da lahko na podlagi različnih opredelitev dele popularne kulture razumemo kot religijo. Vzemimo podjetje Coca-Cola. Chidester citira oglaševalskega direktorja podjetja, ki pravi, da je to, kar počnejo, »religija, ne poslovanje« (171). Iz tega izpelje, da je »Coca-Cola religija, saj se vrti okoli svetega objekta, fetiša Coca-Cole, /.../ Coca-Cola je sveti objekt v središču kulturne religije, ki je hkrati ameriška in globalna« (172). Podobno pravi za rock ,n roll ali pa baseball, saj »opredeljuje skupnost pripadanja, t. i. ‚Cerkev Baseballa‘« (171). Tu avtor nemara stopi v past enačenja izjemno raznovrstnih družbenih pojavov – pop zvezda Miley Cyrus, baseball in sveta gora Fudži – na podlagi pričevanj »vernikov« o njihovih funkcijah. Mar tu ni na delu tisto, kar Timothy Fitzgerald označi kot »potencial mistifikacije« (Fitzgerald 2000: 13), zaradi česar nadaljuje, da sta koncepta »religije in religij uporabljena v tako različnih kontekstih, /.../ da izgubita jasen pomen« (prav tam:

6)?) Vsaj izjave oglaševalskega direktorja Coca-Cole ne gre jemati dobesedno. Morda se tu odpira prostor razprave o uporabi religijskih metafor za opis posvetnih reči. Hkrati pa je avtor (nevede) postavljen pred vprašanje, kakšen analitični uvid dosežemo, če označevalec »religije« raztegnemo tako široko – ali s tem ne tvegamo izgube njegovega naboja? Ta odlomek knjige je nemara toliko bolj frustrirajoč, saj si avtor sam zastavi bistvena vprašanja – npr. kaj akterji zares mislijo z besedo religija – a bralci na temeljitejšo razpravo o opredeljevanju religije v tradiciji materialne religije čakamo zaman.

Nekaterim pomanjkljivostim navkljub knjiga predstavlja dobrodošel uvod v raziskovanje materialne religije, ki se zdi slovenski sociološki in religiološki skupnosti še nepoznana. Kljub avtorjevi profesionalni pripadnosti religiologiji njegovo neizprosno vztrajanje pri družbenih *pogojih* religije, in ne *kontekstih*, predstavlja sociološki uvid. Četudi ima Chidester specifično teoretsko in raziskovalno pozicijo v materialnem obratu in čeprav njegovega dela ne gre jemati kot sintezo paradigmatške raznovrstnosti, njegova učbeniška obravnava osnovnih kategorij in konceptov dobro očrta raziskovalne novitete materialne religije. Avtorjeva sposobnost humanističnega povezovanja različnih zgodovinskih in sodobnih religijskih pojavov s popularno kulturo in politično ekonomijo ponudi številne raziskovalne nastavke, uporabne tudi v lokalnih kontekstih. Še posebej dobrodošla je njegova neevropocentričnost. Zatorej dela ne gre priporočiti zgolj študentom višjih letnikov s predznanjem sociologije religije, temveč tudi mladim raziskovalcem ter njihovim starejšim kolegom in kolegicam, ki se prvič srečujejo s pristopi materialnega obrata v preučevanju religije.

Literatura

Fitzgerald, Timothy (2000): *The Ideology of Religious Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Klemen Ploštajner

**Primož Medved: Evropske trajnostne soseske.
Ljubljana: Založba FDV (Knjižna zbirka OST), 2018.
118 strani (ISBN 978-235-865-5), 19 EUR.**

Evropske trajnostne soseske, kratko, a podatkovno bogato delo, je pomemben prispevek na področju urbanizma v slovenskem idejnem prostoru. V zelo omejeno in tehnicistično debato o prostorskem razvoju vnaša teme trajnosti, skupnosti, krepitve družbenih vezi, predvsem pa družbeno-ekonomske tematike, ki so v prostorskih debatah pogosto zanemarjene. S tem delo, čeravno tega neposredno ne izpostavi in to na prvi pogled niti ni vidno, nadaljuje tradicijo posegov sociologije in širšega družboslovja v urbanizem, ki so bili nekoč v slovenskem prostoru močno prisotni. Dejstvo, da knjiga kot svoje ključno vodilo prepozna popolno pomanjkanje povezav med družboslovjem in urbanizmom, je žalosten in zaskrbljujoč odraz preloma s temi kakovostnimi praksami preteklosti. Analiza trajnostnih sosesk in njihova družboslovna tematizacija sta tako aktualni in pomembni predvsem zato, ker se je od osamosvojitve v slovenskem idejnem prostoru popolnoma pretrgala vez med družboslovjem in prostorskim razvojem, tega pa smo podredili tehnicizmu ali tržnim vzgibom.

Delo se prične z ugotovitvijo, da so ključne ovire za neobstoj trajnostnih sosesk v Sloveniji pomanjkanje njihovega poznavanja, nizka zavest o njihovi pomembnosti in odsotnost javne razprave o tematiki. Zato je osnovni namen monografije prek analize sedmih trajnostnih severnoevropskih sosesk v slovenski prostor vnesti ideje o celostnem in trajnostnem pristopu k oblikovanju mestnega prostora. Z načinom predstavitve cilja predvsem na strokovno javnost in odločevalce, s čimer si prizadeva vzpostaviti osnovni idejni okvir za implementacijo podobnih projektov tudi pri nas. Osrednji prispevek dela je – poleg poglobljene študije različnih primerov severnoevropskih sosesk – vnos družboslovnih tematik v analize trajnostnih sosesk, ki so pogosto obravnavane in oblikovane zgolj s tehničnega vidika. Osrednje vprašanje njihovega delovanja je tako predvsem urejanje tokov energije, vode, odpadkov, prometa, veliko manj pa oblikovanje novih vzorcev bivanja, krepitev lokalnih skupnosti ali posegi v neenaka družbena razmerja. Na ravni implementacije imamo tako pogosto opraviti z običajno neuspešnim poskusom naslavljanja družbenih problemov s tehnološkimi rešitvami.

Ravno zato avtor nenehno poudarja družbeno komponento trajnosti in jo vnaša v analizo trajnostnih sosesk. Vnos družbenih in kulturnih tem se odraža predvsem pri oblikovanju modela vrednotenja trajnostnih sosesk, ki sestoji iz medsebojno prepletenih štirih stebrov: trajnostna raba naravnih virov, trajnostni promet, urbanistični elementi trajnostnega razvoja, družbeno-ekonomska uravnoteženost. Razviti model služi vrednotenju obstoječih sosesk (analitična raven), oblikovanju ciljev pri njihovem snovanju (normativna raven) in predvsem razvoju načina njihove implementacije (strateška raven). Znotraj modela avtor pri vsakem stebru določi njegove ključne gradnike ter kvalitativne in kvantitativne indikatorje za njihovo presojo in/ali doseganje. Model, ki ga avtor upo-

rabi pri analizi različnih primerov severnoevropskih sosesk, je tako pomembno orodje za oblikovanje politik in razvojnih strategij na lokalni ali državni ravni.

Vsi zgoraj omenjeni doprinosi dela pa so izjemno krhki zaradi nekaterih njegovih slepih peg in problematičnih predpostavk. Prvo je mogoče zaznati že pri sami zasnovi knjige, katere pristop temelji na omejevanju predmeta analize na lokalni prostor in –bolj specifično – na zamejeno enoto trajnostne soseske. O pristopu, ki sosesko analizira ločeno od konteksta in jo razume kot samozadostno enoto, dvomi avtor sam; zastavlja si vprašanje, ali je mogoče po porazu trajnostnega razvoja na globalni ravni zasledovati njegove cilje vsaj na lokalni ravni. Dvom se izkaže kot upravičen, saj analiza, ki se osredotoča samo na delovanje sosesk, onemogoča vpogled v pogoje možnosti njihovega razvoja in delovanja. Že sam avtor nakaže, da so pogoj nastanka analiziranih sosesk naftna kriza, večja okoljska ozaveščenost, predvsem pa politična aktivnost gibanj in/ali zeleno-rdečih koalicij. Notranji ustroj, delovanje in razvoj sosesk je tako nemogoče ločiti od širših družbeno-političnih razmer. Kljub družboslovni optiki delo teh razmer ne analizira, niti ne ponudi analize, kako je razvoj teh sosesk vplival na širši prostorski, družbeni in ekonomski razvoj posamezne lokalnosti. Tako iz monografije ni razvidno, ali so soseske postale trajnostne oaze v vse bolj neenakih mestih ali pa model za razvoj mesta kot celote.

S tem se dotaknemo druge slepe pege dela, ki jo avtor tudi nakaže, a je nikoli ne razdela. Pri več analiziranih primerih opozori na trende gentrifikacije trajnostnih sosesk in določeno stopnjo eko-elitizma, se pravi omejene dostopnosti do trajnostnih oblik bivanja za revnejše prebivalce. Čeravno opozori na problematičnost teh trendov in pokaže, da so trajnostne soseske podvržene elitizaciji, pa teh indicev ne tematizira ali podrobneje razdela. Kljub vnosu družbeno-ekonomskih kriterijev v presojanje trajnostnih sosesk je okoljska pravičnost močno zapostavljena in avtor iz nedostopnosti trajnosti sosesk ne izpelje pomembnih sklepov. Tako se tudi postavlja vprašanje, zakaj kot eden izmed gradnikov družbeno-ekonomske uravnoteženosti trajnostnih sosesk ni izpostavljen sistem preskrbe, upravljanja in lastništva stanovanj v soseski. Ravno vzdržnost in dostopnost stanovanjske preskrbe sta predpogoja za gradnjo stabilnih in trajnostno naravnanih sosesk, ki se bodo sposobne soočiti z okoljsko krizo. Ker delo meri na oblikovanje predlogov in modelov za snovanje novih trajnostnih sosesk, je ta slepa pega, torej šibko upoštevanje okoljske pravičnosti, še toliko bolj problematična.

Manko upoštevanja neenakosti je verjetno odraz avtorjevega problematičnega osnovnega izhodišča, ki vprašanje trajnosti utemljuje v ideji antropocena. V okviru tega idejnega okvira je za okoljsko krizo odgovorno človeštvo kot tako, ki si je dovolilo pregrobo posege v naravno ravnovesje. Človek kot posebna biološka vrsta s svojim delovanjem posega v ekosisteme in jih uničuje. To počne po svoji naravi in to naj bi bil tudi temelj njegovega delovanja. V okviru tega pogleda tako ni prostora za analize, ki okoljsko krizo razumejo kot proizvod specifičnega družbenega sistema, in ne človeka kot takšnega. Osnovno izhodišče tako onemogoča analizo različnih interesov, političnih bojev, vprašanja moči znotraj družbenega sistema, saj se osredotoča na splošno človeštvo kot enotno tvorbo, ki je enako odgovorna za netrajnostno bivanje. V delu tako ne bomo zasledili analitičnega okvira, ki bi vključeval interese, neenakost

moči ali vprašanje kapitalistične ekonomije ter njene težnje po nenehni rasti in poblagovljenju družbenih odnosov. Ravno zaradi tega okvira je neproblematično sprejeto izrazoslovje o trajnosti in urbanizaciji, ki sta predstavljena kot splošno (skoraj naravno) dejstvo, in ne z interesi ali specifičnimi produkcijskimi razmerji obarvano »družbeno dejstvo«. Ta okvir je tudi podlaga za osrednji namen monografije, ki kot ključni razlog za pomanjkanje realizacije trajnostnih sosesk prepozna prenizko zavedanje o njihovem pomenu in poznavanje njihovega delovanja. A ključna težava naslavljanja okoljske krize ni nepoznavanje njenih groženj ali načinov njenega naslavljanja, ampak sklop v politično-ekonomskem sistemu utemeljenih interesov, ki preprečujejo pravično okoljsko tranzicijo. Delo Evropske trajnostne soseske je tako pomemben prispevek za slovenski prostor, ki pa je zaradi problematičnih začetnih predpostavk in slepih peg omejen in kliče po nadgradnji ter predvsem bolj kritičnem spoprijemu z idejo trajnosti.

